

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Fakulta humanitních studií

„Zemřít pěknou smrtí“

**Smrt a věci poslední očima obyvatel slovenské vesnice
Pálenice**

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Jonáš Herza

Vedoucí práce: PhDr. Dana Bittnerová, CSc.

Praha 2011

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem práci vypracoval samostatně s použitím uvedené literatury, kterou řádně cituji. Práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 19.5. 2011

Jonáš Herza

Poděkování

Chtěl bych tímto poděkovat zejména vedoucí mé bakalářské práce PhDr. Daně Bittnerové CSc. za trpělivost, čas a podnětné rady, které mi věnovala. Dále bych rád poděkoval Mgr.Heřmanskému a Mgr.Hedvice Novotné za další rady a podněty, které mi oba dva věnovali během přípravného semináře a během samotné terénní praxe v Pálenici. Opomenout nemohu ani všechny obyvatele obce Pálenice, kteří mne vřele přijali ve svých domovech a věnovali mi svůj čas a trpělivost.

OBSAH

1. Úvod	1
2. Téma smrti ve společenských vědách	
2.1. Smrt v kulturní a sociální antropologii.....	2
2.2. Smrt v sociologii.....	3
2.3. Smrt v historické sociologii.....	4
2.4. Tony Walter a jeho koncept v mé práci.....	6
3. Metodologická část	
3.1. Úvod.....	9
3.2. Využití teoretických konceptů.....	9
3.3. Zkoumané prostředí.....	12
3.4. Výběr zkoumaného vzorku.....	13
3.5. Technika sběru dat.....	14
3.6. Analýza.....	14
3.7. Hodnocení kvality výzkumu.....	15
3.8. Etické otázky výzkumu.....	16
4. Hřbitov v Pálenici	18
5. Kontext těla	
5.1. Úvod.....	21
5.2. Péče o staré a umírající.....	21
5.3. Smrt obvyklá a neobvyklá.....	22
5.4. Smrt dobrá a špatná.....	23
5.5. Zážitek smrti.....	24
5.6. Pověrečné a magické představy o smrti.....	25
5.7. Příprava zesnulého.....	26
5.8. Reflexe mrtvého těla.....	27
5.9. Shrnutí.....	29
6. Sociální kontext	
6.1. Úvod.....	31
6.2. Zpráva o smrti.....	31
6.3. Příprava pohřbu.....	32
6.4. Pohřeb.....	33
6.5. Kar.....	38
6.6. Období smutku.....	39
6.7. Shrnutí.....	40
7. Kontext autority	
7.1. Úvod.....	41

7.2. Rodina.....	41
7.3. Ženy-sousedky.....	42
7.4. Doktor.....	43
7.5. Kněz.....	43
7.6. Náboženská víra.....	44
7.7. Muži-hrobaři.....	45
7.8. Pohřební služba.....	45
7.9. Kantor.....	46
7.10. Obecní úřad.....	46
7.11. Shrnutí.....	47
8. Kontext zpřítomnění	
8.1. Úvod.....	48
8.2. Péče o hrob a jeho navštěvování.....	48
8.3. Vzpomínání.....	51
8.4. Vzpomínkové slavnosti a svátky.....	52
8.5. Svět živých a mrtvých.....	54
8.6. Shrnutí.....	56
9. Závěr.....	57
10. Literatura.....	60
11. Přílohy	
11.1. Tabulka informátorů.....	61
11.2. Fotografická dokumentace.....	62

„Na tomto světě není nic jistého mimo smrt a placení daní.“

(Benjamin Franklin 1789)

1. ÚVOD

Smrt je téma, které se týká každého z nás, a proto je vždy „aktuální.“ Člověk měl odedávna potřebu téma smrti uchopit a zachytit svoji představu o tom, co následuje po ní. Svědčí o tom doklady jeskynních maleb, pohřebiště s rituálními předměty, egyptské pyramidy i první literární památky. Téma smrti a posmrtné existence je důležité také pro všechna světová náboženství. Vztahem člověka a smrti se zabývali již první filozofové a v dnešní době ho zkoumají také společenské vědy. Většina z nich se shoduje, že smrt ve 20. století prošla v západní Evropě snad největší změnou v dějinách lidstva. Vytratil se její náboženský kontext, lidé ztratili schopnost o smrti mluvit a schovali ji za zdi sanatorií, nemocnic a pohřebních ústavů. „Ještě nikdy v dějinách, neumíral člověk v takovém osamění jako dnes,“ popisuje tuto situaci PhDr. Helena Haškovcová.¹ Tímto neutěšeným stavem se zabývalo mnoho badatelů a zjišťovalo, kam se tento trend „zdivočelé smrti“² ubírá. Tématem smrti v dnešní společnosti se zabývám také já ve své bakalářské práci, kde popisuji model smrti přítomný na malé vesnici v jižním Slovensku.

Jak místní obyvatelé chápou smrt?

Umírají zde lidé ve strachu a osamocení?

Můžeme zde nalézt model „pěkné smrti“? Jak tento model vypadá?

Těmito a dalšími otázkami se zabývá moje bakalářská práce. Mým cílem není vyzdvihnout tamní model smrti a srovnat ho s modelem smrti „zdivočelé,“ který popsal P. Ariés. Mým cílem je popsat kulturní vzorce, jenž tamní model smrti utvářejí a činí jej osobitým a jedinečným. Téma mého výzkumného projektu vzniklo na Seminárii k antropologickému terénnímu výzkumu v letním semestru roku 2009, který systematicky připravoval studenty na terénní praxi ve zmíněné lokalitě. Téma smrti a umírání nikdo ze studentů semináře nechtěl, a tak jsem se rozhodnul, že ho odvážně přijmu já. Teprve během výzkumu mi došlo, jak je toto téma obtížné ale také zajímavé. Můj zájem o téma podnítil také kurz PhDr. Heleny Haškovcové „Práce s umírajícími“ v letním semestru roku 2010. Tento kurz mne obohatil nejen tematicky, ale především lidsky. Jak jsem uvedl, práce je založena na terénním antropologickém výzkumu.

Po několika měsících přípravy jsem v květnu roku 2009 poprvé vyjel na jih Slovenska do obce Pálenice³, kam jsem se pak ještě dvakrát vrátil, a to v listopadu roku 2009 a v únoru roku 2011. Mluvil jsem s desítkami zdejších lidí, provedl dvacet polostrukturovaných rozhovorů, zúčastnil se oslav svátku Všech svatých, projel s místním knězem jeho farnost a zúčastnil se pohřbu ve vedlejší vesnici. Svým výzkumem bych rád přispěl k současným výzkumům o emickém pojetí smrti, který v českém prostředí provedla například Olga Nešporová. [2008]

¹ [Haškovcová, 2000]

² Stav smrti v druhé polovině dvacátého století popsal P. Ariés v díle Dějiny smrti jako „zdivočelou smrt.“

³ Skutečný název vesnice jsem z etických důvodů anonymizoval a nahradil jej ekvivalentem Pálenice.

2. TÉMA SMRTI VE SPOLEČENSKÝCH VĚDÁCH

Svojí bakalářskou práci bych rád ukotvil v současném společensko vědním kontextu, proto v této kapitole uvádím základní přehled o konceptech smrti v antropologické a sociologické literatuře od počátku dvacátého století po dnešek. Vycházím především z antropologické a sociologické literatury s drobným přesahem k literatuře psychologické. Zvláštní pozornost pak věnuji dílu Tonyho Waltera, se kterým dále pracuji a také dílu P.Ariése, vůči kterému se T.Walter svojí prací vymezuje.

2.1. Smrt v kulturní a sociální antropologii

V antropologické literatuře se v zásadě můžeme setkat se třemi odlišnými přístupy ke konceptualizaci smrti. V první řadě jde o **smrt jako zakládající prvek náboženství a lidské kultury obecně**. Mezi významné antropology, kteří se tímto pojetím smrti zabývali, patří B.Malinowski, který během svého výzkumu na Trobriandských ostrovech zkoumal vztah náboženství a smrti u domorodých obyvatel. Malinowski popsal strach ze smrti jako hlavní zdroj náboženství a uvedl, že hlavní funkcí náboženství je zmírnit úzkost, zajistit emocionální jistotu a zachovat kolektivní integritu společnosti. [Malinowski 1954: 47-53] Rituální stránkou smrti a jejími kolektivní aspekty se zabýval také E. Durkheim při svém studiu náboženských obřadů australského totemismu. [Durkheim 2002; orig.1912] Smrt Durkheim řadí k příležitostem, kdy společnost „slaví sebe samu,“ připomíná si své předky a sama sebe obnovuje. Tento přístup kritizoval a doplnil například filozof a antropolog Jan Sokol, který ve své práci Člověk a náboženství [Sokol, 2004] poukázal na skutečnost, že Durkheim zcela opominul samotné téma společenského slavení, které jej opodstatňuje. [ibid.:28] Sféru sakrálního a profánního Sokol redefinuje jako sféru „svátečního“ a „všedního.“ Rituál pak není jen přechodem z jedné sféry do druhé, ale především narušením každodennosti. Pohřební obřady Sokol chápe jako vůbec první „sváteční příležitosti“ které dokazují, že svátek neznamena jen radovánky, ale spíše vyloučení z běžného chodu života. [ibid.:29]

Druhým směrem se vydali antropologové, kteří popisovali především **rituální charakter smrti**. První skupinu těchto autorů tvoří ti, kteří se zaměřili na etnografický popis jednotlivých rituálů jako například Ján Botík, který v díle Obyčajové tradicie při úmrtí a pochování na Slovensku [Botík,2001] shrnul výzkumy slovenských a maďarských badatelů o pohřebních rituálech ve slovenském prostředí. Strukturou rituálů se zabývali badatelé, mezi kterými bych uvedl především A.van Gennepa, který ve svém díle Přechodové rituály [1997; orig 1909] popsal svoji teorii o třech stupních přechodového rituálu. Přechodový rituál dle Gennepa doprovází důležité životní okamžiky, jako je narození, iniciace, sňatek a smrt. Jeho první fází je vždy odloučení (preliminarita), během kterého je jedinec symbolicky i fakticky vyčleněn ze společnosti. Následuje fáze tzv.pomezí (liminarity), během níž dochází k negaci většiny pravidel dané společností. Třetí fází je pak stádium přijetí, během kterého je osoba (osoby) navracena zpět do společenského života a je jí (jim) přiznán nový sociální

status. (např.muž, náčelník, šaman). Genepovy myšlenky rozšířil v šedesátých letech dvacátého století britský antropolog Victor Turner v díle Průběh rituálů. [Turner,2004] Turner zde popsal přechodové rituály afrického kmenu Ndembu a zaměřil se zejména na jejich liminární fázi. Jako přechodový rituál (rituál životní krize) popsal Turner také smrt. Dle Turnera je narození stavem odloučení, život stavem liminarity a pohřební rituál přípravou k začlenění do vyššího stavu bytí.

Třetí skupinou jsou antropologové, kteří se zaměřují na konkrétní **emické koncepty smrti** v současnosti. Mezi současnými studii tohoto typu bych rád uvedl studii Olgy Nešporové Reflexe smrti a pohřební obřady v současné české společnosti [Nešporová,2008], kde tato autorka popisuje pohled současných Čechů na smrt. V samostatné kapitole pak popisuje novou praxi budování pomníků u místa dopravních nehod. Ze třetího směru této antropologické orientace vychází také moje bakalářská práce, která popisuje emický koncept smrti na jižním Slovensku.

2.2. Smrt v sociologii

Smrt jako sociální fenomén se v předsociologickém ani sociologickém myšlení zhruba do poloviny 20.století příliš často neobjevuje.⁴ [Beranová,2009] Navzdory předchozímu přehlížení této problematiky se přitom sociologie smrti začala mohutně rozvíjet a zejména v anglosaskem světě je jí v současnosti věnována značná pozornost. [Nešporová,2008]

Jedním z prvních sociologů, kteří psali o smrti byl **David Sudnow** [Sudnow,orig.1967], který v šedesátých letech 20.století popsal každodennost pacientů a pracujících ve dvou amerických nemocnicích, kde sledoval sociální organizaci nemocničního prostředí: jak je pečováno o umírající pacienty, jakým způsobem jsou o smrti informováni pozůstali, jak se zachází s mrtvými těly a jaký dopad má smrt na chod a sociální organizaci běžného nemocničního provozu. [Nešporová,2008: 26]

Sociologický a společenský pohled na smrt výrazně ovlivnila také americká lékařka a psychiatrička **E.Kubler-Ross**, [1993], která se zabývala psychickými potřebami nevléčitelně nemocných a umírajících pacientů v amerických nemocnicích. Popsala pět stádií, jimiž procházejí umírající a jejich blízcí. (šok, agrese, vyjednávání, deprese, smíření) a otevřela diskusi o potřebách umírajících.

Ze studií těchto badatelů vycházejí také současné sociologické studie o smrti. Nešporová mezi nimi uvádí například **G.Howartha a P.Juppa** editory britského časopisu Mortality. Oba dva z nich zkoumají britskou pohřební praxi a přispívají k současným studiím o smrti. [ibid.: 30]

⁴ Jistou výjimku tvoří Masarykova monografie Sebevražda, poprvé vycházející německy v roce 1881.[Beranová,2009]

2.3. Smrt v historické sociologii

Současné studie o smrti často odkazují k práci P. Ariése *Dějiny smrti* [orig.1974]. Ariése zajímalo, jak se v Evropě vyvíjel vztah společnosti ke smrti a jaké kulturní jevy tento vztah provázely. Philippe Ariés zanalyzoval obrovské množství dobových pramenů (zavětí, dopisů, literatury, obrazů, soch, náhrobků atd.) a na základě jejich syntézy formuloval pět přístupů ke smrti, které jsou podle něho charakteristické pro severozápadní Evropu pátého až dvacátého století. Jedná se o *ochocenou smrt*, *smrt sebe samé*, *smrt vzdálenou a blízkou*, *smrt blízkého* a *smrt zdivočelou*.

Ochočená smrt byla dle Ariése charakteristická pro Evropu osmého až dvanáctého století. Významně ji formovalo křesťanství, které se při vzniku raně středověkých států vymezovalo vůči pozůstatkům antického pohanství. Smrt byla v tomto období dle Ariése chápána poklidná a lidé se s ní dokázali dobře smířit. Pro smrt v tomto období bylo dle Ariése důležité především pojetí jedince jako součásti kolektivu a ritualizace smrti. Život ani smrt nepatřila nikdy výlučně jedinci, a nebyla proto chápána jako osobní tragédie ale spíše jako zkouška společenství. Dalším bodem, který smrt činil „ochocenou“ byla dle Ariése víra v posmrtný život (smrt byla zejména lidovými vrstvami chápána jako odpočinek a čekání na boží soud).

Smrt sebe sama

Následovalo dlouhé a složité období, které Ariés nazval smrtí sebe sama a vymezil ho přibližně dvanáctým až šestnáctým stoletím s přesahy až do století osmnáctého. V prostředí prvních středověkých měst se dle Ariése zrodily první známky individuality středověkého člověka, jež tolik poznamenaly dosavadní pohled na smrt. Spolu s románským slohem se v Evropě rozšířila představa pekla a tympanony bazilik zaplnily výjevy pekelných utrpení. Změna se odehrála také na náhrobcích, kde motiv věčného spánku a božího soudu na konci věků nahradil motiv posledního soudu přímo v okamžiku smrti. Spolu s rodícím se individualismem a nově vnímanou dualitou duše a těla vtrhla do Evropy ve čtrnáctém století umrlčí tematika zobrazující hnijící lidské tělo. Odrážela dobovou hrůzu ze zkázy těla, které již nebylo odsouzeno k odpočinku, ale jen ke hnilobě a rozkladu. Nejdůležitější událostí období smrti sebe sama byl dle Ariése *zrod individuality a vzepření se kolektivnímu osudu* doložený v závětích a epitafech středověkých měšťanů. Víra v nadpozemský život byla obohacena o představu pekla a očištění, smuteční liturgie prodělala radikální změnu, ale svojí povahou zůstala rituálem jež středověkému člověku umožňoval „zastavit divoké vody přírody.“

Smrt Blízká i vzdálená

V 16. století ovšem nastal zvrát, který dosavadní pohled na smrt velmi změnil. Na počátku této revoluce stáli renesanční intelektuálové (jako Erasmus Rotterdamský) a vzdělání měšťané, kteří středověký model „hrůzné smrti“ odmítli jako „zbytečně dramatický“ a pokrytecký. Svoji roli sehrála také reformace v čele s Martinem Luterem a Janem Kalvínem. Smrt v pojetí reformace měla být součástí každodenních modliteb správného křesťana, měla sloužit pro nahlédnutí křehkosti života a měla být především jednoduchá a prostá. Také

katolická církev (navzdory barokní slávě šlechtických pohřbů) se svým způsobem přiklonila k nové vlně prostého pohřbu a tak došlo k tomu, že starost o pohřeb a smuteční rituál byly spíše minimalizovány. K poklesu významu pohřbu přispěla také situace ve velkých městech, kde hřbitovy poblíže kostelů přestávaly stačit počtu umírajících. Od patnáctého století se tak zaváděly hromadné hroby, kam byla nejprve házena těla nakažená morem, ale později se jámy začaly užívat také jako hrob pro chudé. . Původní snaha o prostotu a ctnost tak splýnula s dobovou lhostejností a s pocity opovrhování životem. V důsledku racionalismu, víry v pokrok a úpadku pohřbívání došlo dle Ariése k pádu ritualizace smrti. Smrt se tímto „vlila do života“ a život se „vlil do smrti.“

Smrt Blízkého

Vývoj novověkého pohledu na smrt byl dle Ariése ovlivněn romantismem a zejména pak *citovou revolucí*, která jej doprovázela, a kterou můžeme dle Ariése pozorovat jak v Evropě tak v Novém světě. Nová citovost se dle Ariése odrazila v *kultu vzpomínek*,⁵ jež nahradil stávající *kult marnosti*. Strach ze smrti sebe sama byl nahrazen strachem ze smrti blízkého a obraz ráje jako místa setkání s Bohem nahradil obraz ráje jako místa setkání s blízkými. V devatenáctém století dle Ariése již definitivně vymizela víra v peklo a očištec, jež byla nezbytná pro dřívější pojetí smrti. Zlo bylo nyní ztotožněno s nemocí, či přírodou, která „tvoří,“ jen aby mohla ničit.“ Na druhou stranu se zde objevil také obraz Matky přírody v jejímž lůně nebožtík usíná (ztvárněním tohoto vztahu byla oblíbená představa koloběhu života, ve kterém se mrtvé tělo změnilo na strom, či květinu rostoucí na hrobě).

Smrt zdivočelá

Zrod nové citovosti, úpadek pohřebních rituálů a především události první a druhé světové války předznamenovaly současnou tvář smrti, kterou Ariés nazývá *zdivočelá smrt*. V důsledku válečných událostí byla dle Ariése smrt vytlačena z veřejného prostoru a svěřena vyškoleným odborníkům, kteří se s ní měli setkávat v institucích určených k tomuto účelu (nemocnice, pohřební ústavy). Svoji roli dle Ariése sehrála také tzv. *triumfální medicína*, která se rozšířila po druhé světové válce. Jejím závazkem bylo zachraňovat lidský život všemi možnými metodami a smrt pro ni nutně znamenala neúspěch a byla považována za známku nemohoucnosti. Odsun smrti z veřejného prostoru dle Ariése podpořil také rostoucí *odpor ze smrti a umírání*.

Ariés je tradičně pokládán za jednoho ze zakladatelů konceptu *tabuizace smrti*, který je ve společensko vědním diskursu hojně citován, ale také kritizován. V devadesátých letech na něj reagoval baoríklad britský sociolog **Tony Walter** ve svém díle *The Revival of Death*. [orig.1993] Walter zde Ariése řadí k prvním „revivalistům“ tedy osobám, které ve společnosti a vědě vzbudily zájem o téma smrti a poukázaly na nezbytnost návratu smrti do společnosti (společně s Elisabeth Kübler-Rossovou či Cicely Saunders). [Walter,2008:3]

⁵ (Předměty připomínající smrt v duchu protestantského *Memento mori* nahradily předměty připomínající zemřelého např. náramky z vlasů).

Walter však tvrdí, že autoři jako Ariés či Saundres příliš zdůraznili rozdíl mezi moderní (špatnou) a no-moderní (dobrou) smrtí. (V případě Arése jde o rozdíl mezi smrtí ochočenou vnímanou jako tradiční a smrtí zdivočelou chápanou jako moderní). Walter dodává, že cílem těchto autorů bylo poukázat na nezbytnost společenských reforem a dosáhnout jednomyslné změny, proto byly jejich koncepty poněkud černo bílé a ukazovaly situaci poněkud zjednodušeně. [Walter,2008:63] Walter se ve svém díle zabýval rolí, jakou má smrt v současné společnosti a upozornil na změny, jež naopak směřují k otevřenější debatě o smrti. Základní myšlenky Walterova díla nyní popíši, neboť z něho moje bakalářská práce do značné míry čerpá a využívá jeho teoretických východisek.

2.4. Tony Walter a jeho koncept v mojí práci

Tony Walter je jedním z prvních britských sociologů, kteří se tématem smrti v post moderní společnosti systematicky zabývali. Ve svém článku *Sociologists never die*: pro časopis *British sociology* Walter shrnul dosavadní příspěvky k tématu smrti a dospěl k názoru, že dozrál čas reflektovat toto téma hlouběji s ohledem na současnost. [Walter,1993:290] V letech 1992-1993 Walter provedl terénní výzkum v několika amerických a britských hospicích. Vedl rozhovory s jejich řediteli, pacienty, zdravotními sestrami, faráři i dobrovolníky zde působícími. Na základě svých poznatků pak napsal dílo *The Revival of Death* [Walter,2002,orig.1993], ve kterém klade otázku, jak vypadá tvář smrti v post moderní době.

„Žijeme v době, kdy sklízíme ovoce individualismu a úkolem této knihy je posoudit, zda je hořké, či sladké.“[ibid.:3]

Ústředním tématem Walterova díla je „návrat smrti“ nazývaný též jako **revivalismus**. Tento pojem má dle Waltera tři základní významy. Za první vyjadřuje potřebu návratu smrti jako současného společenského tématu. Za druhé označuje trend návratu tradičních způsobů umírání (k pojmu „tradiční“ u Waltera viz.dále) a za třetí míří k novému pojetí náboženského výkladu smrti.

Walterovo pojetí revivalismu představila a interpretovala v českém prostředí Ph.Dr.Lenka Beranová v časopisu *Historická sociologie*. [Beranová,2009]. Podle Waltera dnes žijeme v éře revivalismu, tzn. návratu smrti a umírání do veřejného prostoru. V odborné literatuře může být potvrzením tohoto trendu například vznik paliativní medicíny jako samostatného lékařského oboru, který se již nepokouší léčit a vyléčit, ale soustředí se na zvyšování kvality dožití umírajících. Lékař-paliativce už nechápe smrt jako prohru, což je v medicíně bezesporu něco nového. Vedle toho také zřizování hospiců, konstituování sociologie umírání a smrti nebo nárůst odborné péče dokazují posun v postojích celé společnosti.[Beranová,2009:94]

Walter ve svém díle uvádí tři ideální typy smrti (smrt tradiční,moderní,no-moderní), které se vyvíjely od středověku po dnešní dobu a jejichž vzájemná kombinace tvoří podobu smrti v dnešní severozápadní Evropě, kterou Walter zkoumal. Tyto tři ideální typy Walter

přirovnává ke třem základním barvám⁶ barevného spektra, které se ve své absolutní podobě nevyskytují ale slouží nám slouží k rozpoznání jednotlivých barevných odstínů. [Walter,2002: 47-49]

Cílem mých ideálních sociologických typů není realitu zjednodušit, ale spíše ilustrovat její různorodost [ibid.:63]

Tradiční smrt je dle Waltera ideálním typem, jenž se vyskytuje v severozápadní Evropě od středověku do průmyslové revoluce a s jehož pozůstatky se můžeme setkat dodnes například na britském venkově. Obvyklou příčinou smrti jsou v tomto typu infekční onemocnění zejména mor. Vyskytuje se zde vysoká kojenecká úmrtnost a lidé umírají v nízkém věku. Neobvyklou smrtí je naopak smrt ve věku vysokém. Díky tomu se lidé často setkávají se smrtí a smrt spolu s náboženskou vírou (zděděnou po rodičích) tvoří nedílnou součást jejich života. Smrt oznamuje osoba kněze a institucionálně ji zaštiťuje kostel a prostor hřbitova. Člověk v tomto období chápe sám sebe výlučně jako součást kolektivu a smrt je pojímána jako kolektivní záležitost. Znamená ztrátou určité sociální pozice, kterou je třeba nahradit. Pocity ze ztráty blízkého jsou vyjadřovány smutněním, kterému nikdo nebrání ale jeho míra je rituálně omezena. Klíčovým pojmem pro tradiční smrti je úcta – úcta k zesnulému, úcta k tradici a společenským zvykům. Dobrá smrt je v tradičním pojetí příležitostí rozloučit se se svými blízkými a připravit se na setkání s Bohem. Negací dobré smrti je nedůvěra v tradice a náboženství, což znesnadňuje průběh pohřebního rituálu.

Moderní smrt je dle Waltera typická pro období po průmyslové revoluci do dnešní doby. Lidé v tomto období často umírají na rakovinu či infarkt a jejich umírání je díky dostupné lékařské péči prodlužováno a skrýváno za zdmi nemocnic. Je obvyklé zemřít v pokročilém věku (průměr je 70let), naopak neobvyklou a děsivou je smrt mladých lidí nahlížená jako nesmyslná, či marná. Smrt se v moderní době ztratila z veřejného prostoru a je „kontrolována“ odborníky v instituci nemocnice. Autoritou se zde stává všemocný lékař a smysl smrti je ve veřejném prostředí zrušen (nemluví se o něm). Přesto zde hraje roli také náboženská víra, se kterou se již nerodíme, ale vybíráme si ji. Moderní podoba smrti odpovídá také novému sebe-pojetí člověka. Člověk v moderní době sám sebe pojímá především jako individualitu s osobitou identitou, smrt proto znamená ztrátu této identity. Smutek ze ztráty blízkého je vyjadřován skrze nekontrolovaný (či naopak skrývaný) žal. Moderní dobrou smrt charakterizují pojmy: zdraví, soukromí, důstojnost, diskrétnost, nezávislost a zápasící duch. Dobrá smrt moderní doby má být rychlá, nevědomá a pokud možno bezbolestná. Špatná smrt je pak spojována s pojmy, jako je závislost a obtěžování (vyjádřením pocitů pozůstalých).

Neo-moderní smrt je reakcí na špatný stav 50-80let, který popisuje Ariés jako smrt „zdivočelou“ [Ariés,orig.1974]. První stopy tohoto pojetí se dle Waltera objevují na konci osmdesátých let a pokračují v současnosti. Obvyklou smrtí stále zůstává rakovina, ale přibývají k ní další civilizační choroby, jako je například AIDS. Průměrná naděje dožití stále

⁶ Těmito barvami je modrá, zelená a červená. (poznámka autora)

roste (80let) a nadále platí, že lidé umírají obvykle v pokročilém věku. Díky novým trendům v paliativní medicíně a rozvoji hospicového hnutí jsme stále častěji svědky umírání našich blízkých (ne smrti) a náš život není od smrti tolik vydělen. V neo-moderní době dochází k častějšímu prolínání veřejného a soukromého prostoru, což se projevuje také v pohledu na smrt, jež není vnímána výlučně jako tabuizované téma. Lidská identita je častěji vymezována jako „množství různých identit“ a smrt potom znamená jejich společný zánik. Se smrtí se v neo-moderní době dokážeme vyrovnat s pomocí psychoterapeuta a řízeného (nikoliv zadržovaného) smutnění. Autoritou jsme si především my sami a je jen na nás, abychom ze světa odešli „svým způsobem.“ Institucí napomáhající takovému způsobu smrti je domov, či hospic. Smysl smrti je utvářen interpersonálně a náboženství je často nahrazováno jistým druhem vnitřní spirituality. Klíčovými pojmy neo-moderní smrti, jež popisuje Walter, je vyjádření emocí, osobní růst, sdílení, autonomie a informovaná volba. Negací tohoto pojetí je sociální izolace a psychologické popření.

Informace o každém z výše uvedených typů Walter popisuje pomocí tří odlišných kontextů (kontextu těla, sociálního kontextu a kontextu autority). **Kontext těla**, vyjadřuje, jakým způsobem společnost v daném období přistupovala k lidskému tělu a jak se její pojetí tělesnosti odráželo v jejím pohledu na smrt. **Sociální kontext** udává, jakým způsobem daná společnost událost smrti reflektovala a které její složky tato událost aktivně spojovala. **Kontext autority** udává, které klíčové osoby a organizace byly pro smrt v dané době důležité. (Úplný přehled Walterových tří typů smrti a jejich kontextů poskytuje tabulka, kterou uvádím v metodologické části své práce).

Tyto tři typy a jejich vzájemné prolínání tvoří Walterův pohled na smrt. Walter je představuje v první části své knihy, kde též pojednává jejich historický vývoj. V druhé části knihy se Walter zabývá otázkou, kde a jak může být neo-moderní smrt uplatněna, a jak může osobní přístup revivalismu obohatit současnou pohřební praxi. Moje bakalářská práce vychází zejména z jeho tří ideálních typů smrti a využívá je k tomu, aby popsala kontext smrti přítomný ve zkoumané lokalitě. Konkrétní využití Walterových ideálních typů s ohledem na povahu výzkumného prostředí popisují v metodologické části své práce.

Walterova práce tematizuje smrt člověka jako proces, který se týká lidského těla, společnosti a klíčových osob. Jeho práce se ale nevěnuje otázce přesahu smrti do života živých. S ohledem na holistické pojetí platné v antropologii nelze však na otázku „nesmrtelnosti“ rezignovat a nevěnovat se jí. Tato touha o nesmrtelnost a zpřítomnění zesnulého může být realizována mnoha různými způsoby, jako například navštěvováním hrobu, prohlížením si fotografií zesnulého, modlitbou za jeho duši, rozmlouváním se zesnulým nebo popisovaným kontaktem mezi živými s mrtvými. Pokládám za velmi cenné se otázce zpřítomnění věnovat a otevřít její pomocí další dimenzi emického pohledu na smrt. Proto ve své metodologii zavádím kontext Zpřítomnění a Walterovo pojetí jím doplňuji.

3. METODOLOGICKÁ ČÁST BAKALÁŘSKÉ PRÁCE

3.1. Úvod

Ve své bakalářské práci se chci zabývat specifickými způsoby, kterými lidé na malé vesnici na jižním Slovensku v současné době tematizují smrt a umírání. Cílem mého výzkumu je, popsat kulturní vzorce, skrze které je tato smrt reprezentována, a které utvářejí zdejší model smrti.

3.2. Využití teoretických konceptů

Můj výzkum vychází z konceptu interpretativní antropologie, který popsal Clifford Geertz ve svém díle *Interpretace kultur* [2000,orig.1973]. Podle Geertze je lidská kultura systémem historicky předávaných významů obsažených v symbolech, díky kterým komunikujeme a rozumíme světu. [ibid.:105] Větší množství těchto symbolů pak tvoří jednotlivé **kulturní vzorce**, které můžeme přirovnat ke genetické informaci. Na rozdíl od ní však pocházejí z vnějšího prostředí a učíme se je skrze naši kulturu. Geertz zde rozlišuje tzv. „modely pro něco“ obsahující konkrétní instrukce (např. jak se staví dům) a „modely něčeho“ reflektující samotnou realitu (např. divadlo). Vzájemná zaměnitelnost těchto dvou modelů je podle Geertze základem lidských duševních schopností a odlišuje lidské bytosti od zvířat.⁷

Pro popis jednotlivých kulturních vzorců vycházím ze studie Tonyho Waltera *The Revival of Death* [Walter 1994], kterou jsem představil v teoretické části své práce. Vycházím z Walterových tří ideálních typů smrti a především z jeho tří kontextů, ve kterých smrt zkoumá (*kontext těla, sociální kontext, kontext autority.*) Navíc doplňuji svůj vlastní kontext Zpřítomnění, jež dále popisuji.

Obsah Walterových tří kontextů byl pro mne velmi přínosný při hledání jednotlivých kulturních vzorců a jejich třídění, mým cílem však nebylo ověřit Walterovu tabulku v jiném prostředí, ale použít jí jako východisko pro další výzkum. Zmíněnou tabulku nyní uvádím a dále popisuju jakým způsobem jsem její jednotlivé kontexty rozšířil s ohledem na povahu mého výzkumu a jaké otázky jsem pro svůj výzkum formuloval.

(Tabulku překládám a mírně upravuji dle Walter 2005:4)

⁷ Příkladem této zaměnitelnosti v mém tématu může být například smuteční oděv pozůstalých, který je nejen kusem černého oděvu, který si pozůstalý obleče ve chvíli, kdy jde na pohřeb, ale také abstraktním symbolem skrze který pozůstalý vyjadřuje svůj smutek. Smuteční oděv tím realitu nejen utváří, ale také vyjadřuje.

	TRADIČNÍ	MODERNÍ	NEO-MODERNÍ
KONTEXT TĚLA			
archetypální smrt	mor	rakovina/infarkt	rakovina/AIDS
trajektorie umírání	rychlá	skrytá	prodlužovaná
naděje dožití	40	70	80
vidět jiné umírat	často	zřídka	být svědkem umírání, ne smrti
„human condition“	život se smrtí	smrt kontrolovaná	život s umíráním
typická smrt	v dětství	v pokročilém věku	v pokročilém věku
sociální zrození	následuje po fyzickém zrození	v okamžiku fyzického zrození	v okamžiku fyzické smrti
sociální smrt	následuje po fyzické smrti	předchází fyzickou smrt	v okamžiku fyzické smrti
netypická smrt	ve stáří (uctívaná)	v mládí (nesmyslná)	v mládí (nesmyslná)
SOCIÁLNÍ KONTEXT			
sociální struktura společnosti	společenství	veřejné vs soukromé	soukromé a veřejné se vzájemně prolínají
sebe pojetí	sounáležitost	identita	identity
sebe pojetí je založené v	společenství	rodině	vztazích
smrt=ztráta	sociální pozice	jedné identity	víc identit
úkoly po smrti	rekonstrukce rolí	rekonstrukce jedné identity	rekonstrukce více identit
vyrovnávání se s faktem smrti skrze	smutek (mourning)	žal (grief) hoře/bol	psycho-terapie (grief work)
AUTORITA			
autorita	Bůh/tradice – vůle boží	lékařská odbornost – nařízení lékaře	já (self) „Udělat po svém“
známá skrze	kněz (muž)	lékař (muž)	poradce (žena)
instituce	kostel	nemocnice	domov/hospic
smysl života a smrti	dán	zrušen (ve veřejném)	vytvářen interpersonálně
náboženství	dáno	volba církve	vnitřní spiritualita

Kontext těla obohacuji popisem péče o staré a umírající osoby a hledám odpověď na tyto otázky: V jakém prostředí obvykle lidé v Pálenici umírají? Jaké osoby o ně obvykle pečují? Jak místní lidé reflektují smrt doma a smrt v nemocnici nebo v hospicu? Dále zkoumám konkrétní zážitek smrti blízkého a ptám se: Jak místní lidé tento zážitek reflektují? Jsou mu obvykle přítomni? Jak tento okamžik obvykle vypadá? Jak se místní obyvatelé dívají lidské tělo po smrti? Vidí ho jako „schránku“ nebo mu přisuzují identitu zesnulého člověka? Jak místní obyvatelé zacházejí s tělem po smrti? Jak o něm mluví? Jak je přítomnost mrtvého těla v domě vnímána? Zajímá mne také pojetí dobré a špatné smrti místních obyvatel, a proto se ptám: Co je pro místní obyvatele dobrá smrt? A co je smrt špatná? Zkoumám také, jak je s lidským tělem nakládáno během pohřebního obřadu. Kdy a jak je lidské tělo schováno do rakve? Jaké předměty se zesnulému do rakve dávají? Jaké předměty se dávají do hrobu? Zvláštní pozornost věnuji také uložení rakve pod zem a předmětům, které se na rakev a pod ni kladou. K čemu tyto předměty slouží? Kromě těchto otázek vycházím z Walterovy tabulky a kladu tyto otázky: Kolika let se místní obyvatelé obvykle dožívají? Jaká je nejčastěji uváděná příčina smrti? Co je místními obyvateli považováno za obvyklou a neobvyklou smrt?

Sociální kontext Tonyho Waltera rozšiřuji především líčením veškerých společenských obřadů spojených s lidskou smrtí. Ve své práci pokládám tyto otázky: Jakým způsobem se místní obyvatelé dozvědí o události smrti? Jak probíhá pohřeb a ze kterých částí se skládá? Jak vypadá obvyklý pohřeb a neobvyklý pohřeb v reflexi místních obyvatel? Je obvyklé na pohřbu projevovat smutek? Jakým způsobem? Jak místní obyvatelé reflektují pohřební hostinu? Jak tato hostina vypadá? Jak místní obyvatelé reflektují období smutku? A jakým způsobem je tento smutek skutečně vyjadřován?

Kontext autority v mé práci neomezují pouze na popis autority hlavní (lékař/kněz) dle Walterova vzoru, ale pojednávám obecně všechny klíčové osoby a organizace důležité pro zdejší model smrti. Kdo pečuje o umírající osoby? Kdo je přítomen jejich smrti a pomáhá jim připravit se na smrt? Které osoby/organizace patří k přípravě zesnulého, přípravě pohřbu a jeho průběhu? Které osoby/organizace jsou důležité pro pořádání karu a průběh období smutku? Které osoby/organizace nejčastěji slouží pro zpřítomnění zesnulého?

Při svém výzkumu jsem narazil na celou řadu kulturních vzorců, které bylo obtížně zařadit do některého z Walterových kontextů. Patřilo mezi ně například *vzpomínání na zesnulého*, *navštěvování hřbitova*, či *kontakt mezi živými a mrtvými*. Tyto kulturní vzorce byly ve zkoumaném prostředí hojně zastoupeny, proto jsem se rozhodnul shrnout je do vlastního kontextu, který jsem popsal v teoretické části mé práce. Tento kontext nazývám kontextem **Zpřítomnění** a zkoumám v něm tyto otázky: Jak obyvatelé Pálenice reflektují vzpomínání na zesnulé? Jak toto vzpomínání obvykle probíhá a s jakými atributy je obvykle spojeno? Jak místní obyvatelé popisují navštěvování hřbitova a péči o hrob? Jak tato návštěva a péče o

hrob vypadá v praxi? Jak je vzpomínání ukotveno v místním náboženském životě? Jak místní obyvatelé reflektují kontakt mezi mrtvými a živými? Dochází zde k tomuto kontaktu?

3.3. Zkoumané prostředí

Vesnice Pálenice⁸ leží na jižním Slovensku v Banskobystrickém kraji nedaleko místního okresního města. Jedná se o malou vesnici návesového typu ležící v nivě řeky Ipel obklopené kopcí, loukami a poli. Vesnicí prochází hlavní silniční tah spojující dvě velká slovenská města a rozděluje ji na dvě poloviny. Na levé straně silnice leží jedno z centrálních míst vesnice místní hospoda a za ní se nachází fotbalové hřiště. Na pravé straně silnice se rozprostírá pěší korzo tvořené průčelími domů, autobazarem a obecním úřadem, v jehož spodním patře jsou potraviny. V těsné blízkosti obecního úřadu leží též nově zrekonstruovaný kulturní dům. Pokud místní korzo projdeme, ocitneme se před hlavní dominantou vesnice kostelem Všech svatých. Tento původně gotický a barokně přestavěný kostel leží na zeleném ostrohu mezi hlavním silničním tahem a návesní cestou. Místní obyvatelé jsou na svůj kostel velmi hrdí a před několika lety ho společnými silami zrekonstruovali. Nedaleko kostela leží též Cintorínská ulice vedoucí kolem zemědělského podniku (bývalého JRD⁹) na místní hřbitov. Prostoru místního hřbitova se podrobně věnuji v následující kapitole Hřbitov v Pálenici. S obcí jsou také spjaty i další objekty, a to penzion ležící pár set metrů od centra vesnice a také salaš, ukrytá v kopcích nad vesnicí.

Při posledním sčítání lidu v roce 2001 bylo v obci evidováno 259 osob, z toho 50,58 % se hlásilo ke slovenské národnosti a 48,65% k maďarské národnosti. Většina obyvatel vyznává římskokatolickou víru, menší zastoupení zde má evangelická církev. Z hlediska vzdělanostní struktury dosáhla větší část obyvatel základního a učňovského vzdělání, méně než polovina středoškolského vzdělání a vysokoškolského vzdělání přes dvě procenta obyvatel, jak to vyplývá z interních materiálů obce¹⁰. První písemná zmínka o obci je z roku 1326 a z historického hlediska byla obec vždy spojována se zemědělstvím a chovem hospodářských zvířat. V současné době se této činnosti aktivně věnuje jen malá část obyvatel sdružená do zemědělského podniku místního podnikatele a většina obyvatel v produktivním věku si hledá práci mimo vesnici především v nedalekém okresním městě. Celá vesnice je propojena příbuzenskými vazbami a naprostá většina jejich obyvatel je bilingvní.

Považuji za důležité zmínit, že v dané lokalitě probíhají již od roku 2008 každoroční antropologické praxe, na které jezdí studenti Fakulty Humanitních studií Univerzity Karlovy získat zkušenost s prací kulturního antropologa v terénu. Také tato práce vznikla v návaznosti na tuto praxi. Z důvodu opakovaných výzkumů se proto jedná o specifické prostředí. Místní obyvatelé měli už určité očekávání toho, jak bude náš výzkum vypadat, což bylo někdy přínosné někdy nikoliv.

⁸ Skutečné jméno vesnice jsem z etických důvodů anonymizoval.

⁹ Jednotné rolnické družstvo

¹⁰ Program hospodářského a sociálního rozvoje obce na roky 2008-2013, interní materiál obecního úřadu

(Někteří informátoři mi neustále nosili historické předměty, ukazovali mi almary plné věci po babičce a tvrdošíjně trvali na tom, že si budeme povídat o tradicích. Zde bylo třeba hodně trpělivosti a vysvětlování, ale nakonec se mi takřka vždy podařilo mého informátora „nasměrovat“ směrem mého zájmu a přimět ho mluvit nejen o tradicích, ale i o jeho současném životě).

3.4. Výběr zkoumaného vzorku

Zvoleným vzorkem mého výzkum byli obyvatelé vesnice Pálenice středního a staršího věku. Při výběru tohoto vzorku jsem usiloval o genderovou vyváženost a uskutečnil rozhovory s deseti ženami a deseti muži ve věku od 36 do 70 let. Spíše než o dosažení přesného počtu mužů a žen, jsem se řídil snahou reprezentovat populaci svého tématu. [Disman, 1992:304]. Proto jsem vedl zejména rozhovory s lidmi středního věku a staršího věku, kteří reprezentují většinové složení zdejší populace a zároveň téma smrti dokázali uceleně reflektovat.

Jak bylo řečeno v úvodu, v dané lokalitě probíhají již od roku 2008 každoroční antropologické výzkumy, na které se jezdí studenti Fakulty Humanitních studií učit práci antropologa v terénu. Můj počáteční vstup do terénu mi byl umožněn právě díky tomuto kurzu v květnu roku 2009. Tehdy jsme do Pálenice přijeli jako dvanáctičlenná skupina studentů a každý z nás zde zkoumal své téma. První kontakt s místními obyvateli nám zprostředkovali naši učitelé, kteří zde již měli své vlastní informátory. Jako „gatekeeper“¹¹ nám posloužil také tehdejší pan starosta.

Další kontakty na informátory jsem získal mezi obyvateli Pálenice, které jsem potkal v místním hostinci, na hřbitově, či v hostinci. Pokud se mnou daný informátor chtěl hovořit, domluvili jsme si obvykle datum a čas, kdy jsme se sešli u něho doma. Pokud s rozhovorem doma nesouhlasil, povídali jsme si alespoň na místě našeho setkání. Při rozhovorech vedených doma byla průměrná délka rozhovoru přibližně tři čtvrtě hodiny. Starší lidé měli obvykle čas věnovat se mi delší dobu na rozdíl od osob ekonomicky aktivních, které tlačily pracovní a rodinné povinnosti. Většina mých rozhovorů se odehrála v přátelské atmosféře doprovázané bohatou pohostinností mých informátorů.

Svůj druhý výzkum jsem uskutečnil v říjnu roku 2009 a třetí v únoru roku 2011. V Pálenici jsem pobýval nejprve se dvěma a poté s jednou svojí spolužačkou z naší fakulty. Každý z nás zde pracoval na svém vlastním tématu a společně jsme byli ubytováni u jedné rodiny našich informátorů. Náš výzkum trval pokaždé přibližně pět dnů. Během svých tří výzkumů jsem dohromady vedl 20 polostrukturovaných rozhovorů a veliké množství rozhovorů

¹¹ *Gatekeeper* je antropologický pojem označující osobu, která výzkumníkovi zprostředkuje vstup do zkoumaného prostředí.

nestrukturovaných. Zúčastnil jsem se příprav a oslav svátku Všech svatých, navštívil pohřeb v sousední vesnici a s místním knězem projel celou jeho farnost. Svoje techniky sběru dat popisuje níže.

3.5. Technika sběru dat

Pro svůj výzkum jsem zvolil především techniku **zúčastněného pozorování**, kterou hodnotím jako velice přínosnou. Různá míra účasti na sociálním životě vesnice a jeho pozorování mi přineslo mnoho cenných informací, dozvěděl jsem se například jaký je diskurs norem a sociálního jednání při návštěvě hřbitova, při vzpomínání na zesnulého, během svátku Všech Svatých nebo při průběhu pohřbu. Poznatky ze zúčastněného pozorování jsem dle svého plánu zaznamenával pomocí jottingu¹² či diktafonu¹³ a následně zpracoval do chronologicky psaných **terénních poznámek**.

Zúčastněné pozorování jsem rovněž doplnil sérií **polo-strukturovaných rozhovorů** nahraných na diktafon. Formát polo-strukturovaného rozhovoru jsem zvolil proto, že mi tato technika poskytla odpovědi k okruhům mého tématu, ale zároveň mi poskytla svobodu tyto okruhy doplnit či upravit s ohledem na povahu zkoumaného prostředí a relevanci mých připravených otázek. Okruhy otázek stran svého tématu jsem si předem připravil na papír a průběžně je doplňovat, či upravovat v průběhu svých rozhovorů. Také tuto techniku hodnotím jako velice přínosnou.

S ohledem na povahu svého výzkumu a situace, do kterých jsem se jako výzkumník dostal, jsem vedl také řadu **nestrukturovaných rozhovorů**, jejichž obsah jsem si dle plánu zaznamenával pomocí jottingu. Svůj výzkum jsem dle svého úmyslu doplnil **fotografickou dokumentací**, která mi později pomohla při analýze sebraných dat.

3.6. Analýza

Vzhledem ke kvalitativní povaze svého výzkumu a jeho krátkodobému charakteru jsem pro analýzu sebraných dat zvolil techniku tematického kódování. Své rozhovory jsem proto přepsal a opatřil popisnými a analytickými kódy. Všechny své kódy jsem následně shrnul do seznamu kódů (codebook) ve kterém jsem definoval jejich přesný význam a v průběhu přepisování tento význam upřesňoval s ohledem na reprezentativnost daného kódu ve všech

¹² Jotting je forma heslovitých poznámek psaných do malého zápisníčku přímo během zúčastněného pozorování (pokud je to možné vzhledem k okolnostem pozorování)

¹³ Diktafon jsem využil nejen na nahrávání rozhovorů (viz. dále v textu), ale také pro záznam vlastních poznámek vztahujících se k výzkumnému prostředí.

mých rozhovorech. Své kódy jsem v rámci codebooku sdružil do tematických skupin, ze kterých jsem poté vycházel při formulování obsahu svých čtyř kontextů smrti. Své rozhovory jsem přepisoval foneticky, nicméně jejich úryvky použité v bakalářské práci uvádím přeložené do českého jazyka.

3.7. Hodnocení kvality výzkumu

Základním kritériem kvality, o které můj výzkum usiloval, byla jeho validita. Tu jsem se snažil zajistit pomocí minimální redukce informací a holistickému přístupu ke svému tématu. Zárukou validity byla také moje snaha o sladění oblasti mého zájmu s mojí výzkumnou otázkou, souborem dat a jejich analýzou v duchu „olovnice“ R.J.Chenaila. [Chenail, 1998:29-37] Sladění těchto čtyř elementů ukazuje následující tabulka.

Oblast zájmu:	Model smrti v Pálenici
Výzkumná otázka:	Skrze které kulturní vzorce lidé v Pálenici tematizují smrt?
Shromážděná data:	Nahrávky rozhovorů o tom, co pro místní obyvatele znamená smrt, a jak interpretují vztah smrti a lidského těla, smrti a společnosti, smrti a klíčových osob/formálních institucí a smrti a snahy o zpřítomnění. Dále data ze zúčastněné pozorování na pohřbu, zúčastněné pozorování na hřbitově a zúčastněné pozorování příprav a oslav svátku Všetech Svatých.
Analýza dat:	Analýza diskursu sociálních norem a sociálního jednání v rozhovorech a datech ze zúčastněného pozorování.

Rozměr potvrditelnosti mých dat byl nutně omezen kvalitativním způsobem jejich sběru, proto můj výzkum prokazuje nízkou mírou reliability, kterou ovšem vyvažuje vysoká míra validity.

3.8. Etické otázky výzkumu

Byl jsem si vědom toho, že pohyb „cizince“ v kulturně homogenním prostředí malé slovenské vesnice může přinést řadu etických problémů. Zpětně mohu za etický problém označit snahu například snahu některých mých informátorů o vyzrazení informací, které jsem „u sousedů.“ Zde bylo třeba taktním způsobem zachovat absolutní mlčenlivost a překonat svoji chuť „pochlubit se.“

Všem svým informátorům jsem nabídnul možnost písemného **informovaného souhlasu** s nakládáním s jejich daty, nikdo z nich však této možnosti nevyužil a všichni se raději spolehli na ústní dohodu, ve kterém jsem se zavázal, že jejich osobní data důsledně anonymizuji a zveřejním jen pro akademické potřeby. Svůj slib jsem dodržel a pro svůj text utvořil tajný klíč, na základě kterého jsem jména všech svých informátorů anonymizoval a stejně tak naložil s jejich osobními údaji. O nahrávání každého rozhovoru jsem se vždy dopředu poradil s daným informátorem, a pokud s nahráváním souhlasil, vyžadoval jsem jeho souhlas jako součást pasportizace nahrávky. Obdobný souhlas jsem vyžadoval pro fotografování a respektoval přání informátora, pokud s fotografováním nesouhlasil.

Rozhovor o smrti a umírání s sebou přináší celou řadu etických otázek. Je etické mluvit s člověkem o smrti, pokud před krátkou dobou ztratil někoho blízkého? Teoreticky snad ano, prakticky jsem takový rozhovor zvažoval. Je etické mluvit o smrti a umírání s velmi starou a nemocnou osobou? Snad je to jen náš předsudek, že takovýto rozhovor je nevhodný, ale co když není? Takovéto otázky mne v průběhu mého výzkumu napadaly a občas bylo těžké nalézt na ně odpověď. Inspirací v těchto situacích mi byl text Jany Noskové [Nosková, 2004] Tazatel, dotazovaný-dočasní přátelé?, díky kterému jsem si utvořil jistou **situační etiku**, kterou jsem na svůj výzkum aplikoval. Zde jsou její body inspirované myšlenkami zmíněného textu (zejména pak bod poslední).

- V případě, že jsem chtěl nahrát rozhovor s osobou, která v nedávné době prožila ztrátu blízké osoby, jsem nejprve vhodnosti své návštěvy probral s některou blízkou osobou informátora. (V některých případech jsem byl o nevhodnosti svého počínání ujištěn, jindy mi bylo naopak vyhověno).
- Své rozhovory jsem často zahajoval „ze široka“ například otázkou po výzdobě na svátek Všech svatých a teprve postupně se dostával k „jádro“ svého tématu. Činil jsem tak ve snaze předejít poděšené reakci mých informátorů a jejich uzavření se.
- Snažil jsem se vyhnout svému předsudku, že staří a nemocní lidé neradi mluví o smrti (některým z nich to nedělalo výrazný problém).

- Pokud rozhovor nabral emotivní rozměr (můj informátor se například rozplakal), snažil jsem se ho za každou cenu neutěšovat, ale spíše s ním jeho emoce sdílet.

Vztah k mým informátorům, o který jsem usiloval, bych charakterizoval jako „zdvořile přátelský.“ Poučení o perspektivách vztahu tazatel-dotazovaný jsem opět čerpal z textu Jany Noskové. [Nosková, 2004] Zvláště pro starší osoby žijící po většinu času osaměle, byla má návštěva příjemným rozptýlením a také já jsem se snažil, abych kromě role výzkumníka plnil roli hosta a zdvořilého mladého muže. Neodmítal jsem domácí alkohol, jehož konzumaci se v Pálenici připisuje veliká společenská hodnota, jakkoliv to pro mne bylo namáhavé. Před rozhovorem i po něm jsem také s informátory vedl řadu neformálních rozhovorů a odpovídal na otázky o sobě či o své rodině. Tyto snahy bych jistě označil za jeden z bodů **vzájemné reciprocity** mezi mnou a mými informátory. Dalším bodem jsou pak fotografie, které jsem během výzkumu pořídil, a které jsem svým informátorům přivezl při své další říjnové návštěvě. Se svými informátory také udržuji stálý kontakt formou elektronické a poštovní korespondence.

4. HŘBITOV V PÁLENICI

V této krátké kapitole bych rád popsal místní hřbitov, jenž představoval důležitou oblast mého výzkumu. Místní hřbitov se rozkládá asi půl kilometru za vesnicí a vede k němu Cintorínská ulice, jež ústí přímo na náves. Samotný hřbitov je rozdělen na dvě části, resp. obyvatelé obce mluví o jeho dělení na horní a dolní část. Toto označení vychází z polohy hrobů. Jako dolní část hřbitova jsou označovány hroby ležící na úpatí kopce, kde se nachází také místní dům smutku, zatímco horní část zahrnuje hroby ležící nahoře na kopci (viz. obrázek 2 ve Fotografické příloze). Prostor hřbitova ohraničuje drátěný plot chápaný jako ochrana hrobů před divokou zvěří z okolního lesa.

Dům smutku (neboli márnice spojená s obřadní síní), byl postaven mezi lety 1994-1995 a místní obyvatelé jsou na něj velice hrdí. Jde o bíle omítnutou budovu přibližně čtvercového půdorysu s dřevěnou sedlovou střechou, s měděnými okapy a vysokými okny. Vstup do něho stíní zastřešená pergola, která účastníky pohřbů chrání před sluncem a deštěm. Smuteční síň je od venkovního prostoru oddělena prosklenou stěnou s kouřovými skly, která umožňuje smutečním hostům pohled dovnitř. Samotný interiér síně tvoří obdélníkový sál s výklenkem, kde je chladicí zařízení pro uložení zesnulého. Sál je koncipován jako otevřený prostor, v jehož čele se nachází dřevěný stůl na vystavení rakve, máry, čtyři vysoké stojany na svíce, smuteční zástavy, železný kříž a tabulka, na které je vždy napsané jméno zesnulého.¹⁴ Proti tomuto místu určenému zesnulému a obřadníkům se nachází prostor určený pozůstalým a zejména starším osobám, které zde mají možnost sednout si na dřevěné židle. V části pro pozůstalé také visí obraz Ježíše Krista a Panny Marie. Sál má kapacitu asi třicet osob.

Přesné stáří hřbitovu místní kronika neudává, ale soudě dle nejstarších hrobů půjde o druhou polovinu devatenáctého století. Nejstarší hroby leží v kopci na horní části hřbitova a ty nejdálenější takřka splývají s okolním lesem. Rozdělení na horní a dolní hřbitov je vskutku pozoruhodné, přesto vychází z racionálního důvodu. Do padesátých let, kdy byla ve vesnici provedena meliorizace¹⁵, byla totiž na hřbitově vysoká hranice spodní vody, a proto se musely hroby kopat vysoko v kopci. V dnešní době se většina hrobů kope ve spodní části hřbitova, do které je snadnější přístup zejména pro starší osoby. V horní části hřbitova se nacházejí pochovat jen lidé, kteří zde mají blízké příbuzné. Prostor mezi horní a dolní částí hřbitova tvoří strmý svah, kde je zachováno volné prostranství. Volného prostranství je na hřbitově celkově hodně (dle územního plánu obce je zatím využita necelá polovina kapacity hřbitova viz. obrázek 1 ve Fotografické příloze) a místní obecní úřad s tímto prostorem nakládá bez výrazné koncepce, jak popisují dále v kapitole Kontext autority. Většinu volného prostranství tvoří trávník, který obec udržuje, stejně jako keře rostoucí podél hřbitovního plotu. Vyloženě okrasná zeleň se zde nevyskytuje. (Několik okrasných stromů a keřů je součástí jednotlivých hrobů, ale pečují o ně jejich majitelé).

¹⁴ Jméno zesnulého zůstává na tabulce v obřadní síni až do doby, než se v domě smutku bude pořádat další pohřeb.

¹⁵ Regulace spodní vody pomocí potrubí.

Místní hroby jsou všechny orientovány na východ a na tuto stranu je orientován také jejich pomník (vertikálně umístěná deska s údaji o zesnulém). Pokud bychom šli strmou pěšinou do horní části hřbitova a pohlédli bychom na pravou stranu, spatřili bychom pomníky jejichž nápisy nejsou napsány nad náhrobkem (horizontálně ležící deskou) ale na druhé straně směrem k pěšině. Místní lidé tuto zvláštnost obvykle nereflktují a na dotaz poukazují na to, že nápisy jsou umístěny z druhé strany pomníku proto, aby na ně bylo vidět od pěšiny (viz. obrázek 4 ve Fotografické příloze).

Většinu zdejších hrobů tvoří hroby s náhrobkem a pomníkem. Náhrobek je obvykle mramorový nebo betonový a kromě živých či umělých květin není nijak zdoben. Pomník je obvykle ze stejného materiálu jako náhrobek a je na něm napsáno jméno člověka, věk kterého se dožil a datum, kdy se narodil a kdy zemřel. Údaje často doplňuje černá bílá fotografii zesnulého a jednoduchý dekorativní motiv (nejčastěji zlatý obrázek kříže a ratolesti). Všechny nápisy jsou provedeny ve zlaté ojedinele stříbrné barvě a jsou obvykle napsány nebo vytesány. Na místních hrobech se obvykle nevyskytují sošky, obrazy krajiny, citáty z Bible či jiná sdělení. Výše popsaný hrob a jeho různé varianty tvoří převážnou většinu veškerých hrobů (viz. obrázky 3-4 ve Fotografické příloze). Menšinu pak tvoří hroby bez pomníku, které mají místo něho jen železný nebo dřevěný kříž. Údaje o zesnulém jsou napsány přímo na tomto kříži nebo zde úplně chybí. Tyto hroby obvykle nemají ani náhrobek a je zde místo něj pustý či obděláný květinový záhon. Ojedinelým případem jsou pak hroby kombinující mramorový náhrobek s prostorem pro záhon uvnitř nebo hroby obklopené železnou ohrádkou. (Hroby obklopené železnou ohrádkou mají pro místní obyvatele zvláštní význam a pojí se s místní historií 19.století. Jde o hroby místních feudálních rodina da dalších významných osob).

O prostor hřbitova pečuje místní obecní úřad a využívá pro to tzv. aktivační program, který umožňuje zdejším nezaměstnaným drobný výdělek za veřejně prospěšné práce¹⁶. Obecnímu úřadu se však dlouhodobě nedaří své aktivační pracovníky uhlídat a proto jejich práce na hřbitově probíhá (dle slov místní starostky) „jejich tempem.“ Je pozoruhodné, že ženy z aktivačního programu, se kterými jsem o tomto tématu mluvil, preferovaly práci na hřbitově před prací jinde ve vesnici a měly k ní aktivní přístup, zatímco oslovení muži tuto práci považovali za neoblíbenou a brali ji především jako příležitost k zahálce. Odlišný genderový pohled na prostor hřbitova v Pálenici, se kterým jsem se setkal, výstižně popsala Romika Rážová ve své bakalářské práci o strukturaci prostoru v Pálenici.

Hřbitov, jako důležité místo v obci, zmiňovaly především ženy informatorky. Naopak, jak už jsem naznačila, mnou oslovení muži se o hřbitově sotva zmínili. Většinou ho jmenovali jen jako jeden z mnoha objektů v obci, navíc většina z nich hřbitov do mapy nezakreslila. Jejich odkazy na toto místo byly nanejvýš utilitární, více souvisely s postavením obce (viz níže). [Rážová,2010: 30]

¹⁶ Tento program zde funguje přibližně pět let a účastní se ho průměrně osm osob jednou až dvakrát týdně.

Také moji informátoři reflektovali prostor hřbitova podobně. Většina žen uvedla, že hřbitov je pro ně důležitým „centrem vesnice“ protože sem mohou jít na procházku s dětmi nebo samy. Oslovení muži uvedli, že hřbitov je pro ně rovněž důležitým centrem vesnice, ale chápají ho spíše jako centrum symbolické. Uvedli, že zde mnoho času netráví a sami chodí na hřbitov spíše ojediněle.

5.KONTEXT TĚLA

5.1.Úvod

Kontext těla sleduje, jakým způsobem je smrt tematizována ve vztahu k lidskému tělu. V mém výzkumu zahrnuje tento kontext popis péče o staré a umírající osoby, zážitky smrti blízkého (zánik lidského těla), pohled na lidské tělo po smrti, přípravou lidského těla a jeho přítomnost v domě, pojetí dobré a špatné smrti, ukládání předmětů do rakve, péči o tělo během pohřebního obřadu a uložení lidského těla do hrobu.

5.2.Péče o staré a umírající

První oblastí, kterou jsem v tomto kontextu zkoumal, byla **péče o staré a umírající osoby**. Všichni moji informátoři uvedli, že obyvatelé Pálenice obvykle dožívají doma a pečují o ně jejich blízcí příbuzní. V nedalekém městě funguje domov důchodců a dva hospicy, další dva hospicy jsou také ve dvou nedalekých vesnicích. Místní obyvatelé přesto služby těchto institucí nevyužívají¹⁷ a preferují domácí péči, kterou hodnotí jako „lepší a citlivější.“ Domácí péči volí také z ekonomických důvodů, jak uvedla jedna z mých informátorek asi čtyřicetiletá Paní Lenka.

Zaprvé, dostat se do hospicu je umění, na to je potřeba dát peníze, za druhé tam jsou už hlavně lidé, kteří nikoho nemají a nedokážou se o sebe postarat. Tehdy se možná dát zařídit ten hospic. Ale jinak už hlavně...kdo má možnost, tak domů...

Slovenský stát navíc poskytuje tzv. pečovatelský příspěvek pro lidi, kteří se rozhodnou pečovat o své blízké doma.¹⁸ Podle mých informátorů je tento příspěvek další motivací k domácí péči. Pokud je pro rodinu příliš náročné starat se o nemocného (zejména u nádorových onemocnění), je daná osoba obvykle převezena do nemocnice v místním okresním městě. Pokud se zde podaří její stav stabilizovat, je po několika dnech převezena zpět domů a umírá v domácím prostředí. Domácí péči umožňuje v Pálenici také více generační bydlení, kdy třígenerační rodiny žijí v jednom domě či v rámci jednoho dvoru nebo v sousedství. V posledních letech sice dochází stále častěji k tomu, že mladí lidé odcházejí za prací do města a nechávají své staré rodiče v Pálenici, charakter místní péče to však zatím příliš nemění. Děti své rodiče obvykle navštěvují a pečují o ně, nebo se za nimi přistěhují, zvláště v případě, když už se o sebe rodiče nedokáží postarat. Všichni mí informátoři uvedli,

¹⁷ Slyšel jsem dohromady o dvou takových případech. Jedna žena důchodového věku sama do domova důchodců odešla, navzdory tomu, že se o sebe dokázala postarat. V hospicu pobýval jeden z mých informátorů muž středního věku trpící nádorovým onemocněním.

¹⁸ Tento příspěvek se podle informací mých informátorů pohybuje mezi 150-200 Euro.

že se podíleli nebo podílejí na péči o své blízké příbuzné (rodiče, prarodiče). Dva z nich také uvedli, že pečovali o své sousedy z vesnice.

5.3. Smrt obvyklá a neobvyklá

Průměrný věk dožití dosahuje v Pálenici dle mých informátorů 75-80 let. Mnoho z nich ovšem poukazovalo na fakt, že tento věk se snižuje z důvodu četných nádorových onemocnění, kterými trpí místní obyvatelé. Častý výskyt rakoviny v Pálenici uvedl také místní kněz asi padesátiletý pan Antonín ve svém kázání, jak zmínil v rozhovoru se mnou.

...Na rakovinu hodně lidí dnes umírá, což jsem naznačil i ve svaté mši i v kázání...kam nás vede věda. Špatné potraviny...už ani nevíme, co jíme. Takže je to celé tak na hlavu postavené, že jsme sice na jednu stranu dále, ale na druhou stranu si tím pokrokem ubližujeme. Takže člověk ani neví, z čeho všeho může dostat rakovinu. Hodně lidí dnes umírá na rakovinu...Skoro polovina všech lidí tu dnes umírá na rakovinu. Nebo na nemoci srdce...

Více než polovina mých informátorů uvedla, že má nebo měla v rodině osobu nemocnou rakovinou a dva moji informátoři se momentálně nacházejí v jejím pokročilém stádiu. Jako druhou nejčastěji příčinu smrti moji informátoři uváděli „starobu“ (neboli smrt stářím) a také cukrovka nebo infarkt.

Jako **netypická smrt** je v Pálenici obvykle vnímána smrt mladého člověka. Je třeba zdůraznit, že kategorie „mladý“ se v reflexi mých informátorů velmi lišila a sahala od dvaceti do padesáti let.¹⁹ Veliká pozornost byla v Pálenici přisuzována případu smrti asi čtyřicetileté ženy, který se odehrál krátce před mým posledním výzkumem v únoru roku 2011. Zmíněná žena pocházela z Pálenice a zemřela v okolí blízké samoty neobjasněnou smrtí. Všichni mí informátoři tuto událost zmiňovali a poukazovali na její tragický charakter a mládí zesnulé. Zde uvádím reflexi této události očima dvou mých informátorek.

PL: Tak jí našli, že byla zmrzlá...

PM: Že byla u potoka, či v potoce...

PL: To bylo před měsícem, teď za ní bude mše.

*PM: **A byla taková mladá...** kolik jí bylo let? Čtyřicet?*

PM: No mladá byla...jen žila takový život, ale ona už od malička...

PL: Joj? Ona od malička? Že pila a tak? I děti jí potom vzali a co já vím, že ?

PL: Teď už jsou dospělí...

¹⁹ Důvodem tohoto zjištění je jistě skutečnost, že většinu svých rozhovorů jsem vedl s lidmi středního a staršího věku.

PL: Ale říkám, že nevěřím tomu, že jí někdo zabil, to nebylo dokázané...

PM: Nevím...i Petra říkala, že jí zabili...

PL: Hmm...Petra...(ironicky)

PM: ☺

PL: :) Toto jsou pletky. ☺

PM: Nějaké fantazie tady. ☺

PM:A koho si máme zavolat? Cia nebo FBI? Nebo Kobru 11? Nevím. ☺

(PL – Paní Lenka, PM- Paní Magda)

5.4.Smrt dobrá a špatná

Reflexe **dobré a špatné smrti** je dalším kulturním vzorcem, který se podílí na utváření zdejšího modelu smrti. Dle výpovědí svých informátorů jsem zjistil dvě různá pojetí dobré a špatné smrti, která se ovšem v praxi vzájemně setkávají a doplňují. Výše zmíněná smrt je příkladem smrti, jež místní obyvatelé hodnotí jako „špatnou,“ protože přichází náhle a neumožní člověku uspořádat své věci a rozloučit se s jeho blízkými, jak uvedla například asi padesátiletá paní Helena.

Ach...nevím jestli smrt může být pěkná...myslím si, že dobrou smrtí můžou lidé nazvat, když ten člověk je připravený na svůj odchod na druhý svět v tom ohledu, že je zaopatřený. Tehdy se může říct, že to byla dobrá smrt. Nebo že jde o vysvobození z nějakých těžkých zdravotních těžkostí. Že je to pro něho už vykoupení, že umře...Ale takového něco, že náhodná a rychlá, že jsou dopravní nehody nebo co, tak to nemůže být dobrá smrt. Protože to ho vlastně vytrhne z toho života úplně nepříptaveného a může se stát, že to zatracení a takovéhle věci...

Toto **první pojetí** dobré a špatné smrti označuji jako **křesťanské**²⁰. Moji informátoři, kteří toto pojetí zmiňovali, ho vždy spojovali se svým náboženským vyznáním (nejčastěji katolickou vírou) a svojí vírou v posmrtnou existenci duše. O tuto duši je dle jejich slov třeba pečovat a připravit ji na smrt prostřednictvím zpovědi a přijetí svátosti nemocného. Křesťanské pojetí dobré a špatné smrti vychází také z úměrnosti mezi životem a smrtí. (Pokud člověk žil příkladným křesťanským životem, zemře také příkladnou křesťanskou smrtí, která je klidná a pokojná). Hodnoty křesťanské smrti mi výstižně popsal také místní kněz pan Antonín.

Já vám to řeknu tak, že člověk, který žije s bohem, který se umí velmi obětovat a který, jak jsem to dnes naznačil žije tak, že umí také dávat, umí také pomáhat a všechno...tak takový člověk i pěkně umírá. Já mám takovou zkušenost, protože každý rok pochovám kopec lidí...a

²⁰ (Křesťanské pojetí smrti podrobně vysvětluji v kapitole Kontext autority).

mám zkušenost, jak takoví lidé odcházejí ze života. A ti co pěkně žijí, tak se taky rozloučí i s těmi svými blízkými, mají na to čas.

Náboženské pojetí „dobré a špatné“ smrti představuje normu, která je v Pálenici silně zastoupena. Existuje ovšem paralelně vedle **druhého pojetí**, které je zcela odlišné. Toto pojetí nazývám **světské**, neboť klade důraz především na lidské tělo. Větší část mých informátorů uvedla, že dobrá smrt je pro ně především smrt rychlá, nevědomá a bezbolestná. Naopak negativně bylo hodnoceno dlouhé umírání v bolestech a klesající schopnost postarat se o sebe. Hodnoty tohoto světského pojetí uvedl například asi čtyřicetiletý pan David.

Nejlepší je taková smrt, když si lehneš a ráno nevstaneš...Pro toho, kdo vedle tebe vstane je to horší. ☺ Ale...taková smrt je nejlepší. Taková, že ho ještě netřeba pak opatrovat a plenu dávat, to už potom je katastrofa...když člověk nezvládne chodit a jen leží...

Zájmem světského pojetí je tak především lidské tělo přinášející bolest a obtíže, kterým je potřeba se vyhnout. Křesťanský a světský pohled na smrt jsou dva modely, které v jejich čisté podobě uvedla jen menšina mých informátorů. Naprostá většina jmenovala hodnoty vycházející z obou těchto pojetí a uváděla je ve vzájemném vztahu. Moji informátoři nejčastěji uváděli, že dobrá smrt je pro ně smrt rychlá a bezbolestná, ovšem dodávali, že má probíhat v kruhu blízkých lidí a měla by jí předcházet návštěva kněze.

Toto **většinové** pojetí je v Pálenici nejvíce zastoupené a čerpá z obou výše zmíněných pojetí. Špatná smrt je v Pálenici nejčastěji chápána jako bolestivá a dlouhá, nicméně také je to smrt v osamění a smrt, které nepředcházela zpověď a pomazání nemocných

5.5. Zážitek smrti

Vyváženost křesťanského a světského pojetí smrti pak vede také k různým interpretacím přímého setkání s ní. Přímému okamžiku smrti blízkého byla přítomna jen menšina mých informátorů²¹ a jejich zážitky se lišily dle jejich pojetí dobré a špatné smrti. Někteří poukazovali na „poklidný charakter“ okamžiku. Mluvili o tom, jak u umírajícího zapálili svíčku, modlili se a umírajícího například drželi za ruku. Někteří smrt líčili naopak jako traumatický zážitek, jak dokazuje například výpověď paní Věry, která se starala o svoji kamarádku a sousedku nemocnou rakovinou.

PV: Pěkná smrt je taková, že si ráno lehnete a usnete...netrápíte se. To je pěkná smrt...ale když už se člověk trápí a víte, že zemřete a čekat na tu smrt jako Blanka, když jsem jí držela hlavu, když mi umírala, očka a ještě slzy jí tekly, věděla že odchází...takovou chvíli nikomu nepřeju. Já jsem se z toho tři měsíce nemohla vzpamatovat.

²¹ V některých případech nebyl blízký příchod smrti zjevný a pečující osoby mu proto nebyly přítomny. Z toho důvodu přímý zážitek smrti uvedlo jen několik osob.

V zásadě nemůžeme říct, že by někteří moji informátoři líčili zážitek smrti vyloženě jako poklidný a jiní jako divoký a traumatizující. Jejich interpretace zážitku obvykle vycházely z jejich pojetí dobré a špatné smrti, jež různou mírou interpretovalo výše uvedený křesťanský či světský model.

5.6. Pověrečné a magické představy o smrti

Při mém výzkumu více než čtvrtina mých informátorů uvedla, že jejich pohled na smrt ovlivňují představy, jež zde označuji jako pověrečné a magické. (Moji informátoři tyto představy obvykle nenazývali žádným pojmem a chápali je prostě jako součást své „víry“). Tyto představy lze rozdělit do dvou skupin, jež vykazují podobné znaky. První skupinou je oblast **imitativní magie** neboli víra, že podobné tvoří podobné. (Její princip popsal G.J.Frazer ve svém díle Zlatá Ratolest [Frazer,1994:19]). Dvě mé informátorky ve věku mezi třiceti a čtyřiceti lety paní Lenka a paní Magda například uvedly, že smrt člověka podle nich přímo souvisí s ročním obdobím.

PL: ... to je zajímavé, že tak hodně lidí umírá na podzim a na jaře.

PM: Přesně...taky ti to tak přijde? i mne...

PL: No teď když začalo přicházet jaro už to začalo přicházet, už to přišlo na dva...

PM: Už to začínalo, přesně! „Marec, pobere se starec.“ U nás se to takhle říká...

PL: V zimě je to sem tam...ale no, teď tu nikdo nezemřel, ale potom na jaře.

PM: Přesně je to tak, jak říkáš...taky jsem si toho všimla! Strašně moc.

Do této skupiny představ patří také výpověď asi padesátileté paní Heleny, která uvedla, že v den, kdy, zemřela její matka, se u sousedů konala svatba a z toho důvodu museli odložit kopání hrobu o několik dní. Kopání hrobu by prý manželskému páru mohlo přinést neštěstí. Dvě mé další informátorky, asi padesátiletá paní Věra a asi sedmdesátiletá paní Jarmila zase poukázaly na souvislost smrti a narození. „Když se někdo narodí, někdo jiný musí zemřít.“ zmínila paní Věra a vyprávěla mi o tom, že když rodila, jejímu muži zrovna zemřel otec.

Paní Jarmila zase uvedla, že její kmotra zemřela na její narozeniny a ještě v ten samý den její snacha porodila dítě. „To,to...není jen tak! Ty datumy...já tomu velmi věřím“ uvedla.

Na závěr popisuji příklad asi padesátiletého pana Davida, který uvedl, že když ve vesnici zemře někdo dobrý, dlouho po něm nikdo nezemře a naopak. (Sám pak dodal, že když zemřela jeho babička, bylo tomu právě tak a dlouho dobu po ní nikdo nezemřel).

Druhou skupinu podobných představ nazývá Frazer představami **kontaktní magie**. [Frazer,1994:19] Základem této magie je víra, že věci které byly jednou ve vzájemném kontaktu v tomto kontaktu zůstávají i po jeho ukončení. Několik mých informátorů uvedlo svůj zážitek, kdy byli podle svých slov upozorněni na smrt blízké osoby pomocí neobvyklého jevu. Tento jev (bouchání oken, otevírání dveří apod.) přisuzovali duši zesnulého, která se s nimi přišla „rozloučit.“ Za všechny uvádím příklad asi padesátileté paní Věry.

PV: O půl jedné v noci můj zlatý..jako kdyby mi chtěl někdo okno rozbít... Ráno o půl sedmé mi zvoní telefon..." Věrko, otec zemřel" Tak jsem věděla, že se byl rozloučit...a to když už někdo zemře, to člověk vycítí!

Kromě víry ve znamení smrti (pád předmětu, rána do dveří, zvláštní chování domácích zvířat, klepání na okno) jsem se setkal také se zvláštní vírou v následnou smrt dvou blízkých osob. Podle této víry zesnulý člověk „bere s sebou“ své blízké, které měl rád. Ti pak většinou zemřou v pravidelné době po jeho smrti (např. po měsíci či po roce). Za všechny uvádím příběh asi sedmdesátileté paní Jarmily, jejíž manžel zemřel přesně měsíc a den po svém švagrovi.

PJ: ...Víte...já tomu velmi věřím, že to není nic takového, že...švagr zemřel třináctého Května a ještě můj manžel byl na jeho pohřbu, ještě tam seděl a povídal: „Víš, když by už ten švagr si pro mne přišel..." protože on už chodil o holích, dvě hole měl...

SC:...Takže říkal, kéž by si pro něj už švagr přišel. A manžel zemřel čtrnáctého června měsíc po švagrovi. Přišel si pro něho.

5.7. Příprava zesnulého

Moji informátoři, kteří měli zkušenost s péčí o umírajícího většinou uvedli, že daný člověk zemřel doma ve své vlastní posteli. Nezaznamenal jsem žádné zmínky loučení se s tělem bezprostředně po smrti, jak uvádí například M. Jágerová ve své etnografii o Slovesnku: *Mrtvého bylo třeba se dotknout a oslovit ho jménem.* [Jágerová,2001:16] Moji informátoři zmínili, že u mrtvého těla proběhne obvykle modlitba, je otevřeno okno a hned potom následuje příprava zesnulého.

Tuto přípravu zajišťují dle mých informátorů obvykle ti, kteří o umírajícího pečovali. Samotné umývání těla vykonávají většinou ženy a muži jim pomáhají s mrtvým tělem manipulovat. Pokud pečovatel přípravu nemůže sám zvládnout, obvykle si zavolá na pomoc sousedky z vesnice jako například paní Ivanu zdravotní sestra z povolání, která má v tomto ohledu četné zkušenosti. Tělo zesnulého je omyto vodou s octem nebo s bílým vínem, oholeno, učesáno a oblečeno do tmavého obleku nebo šatů. Mezi tím obvykle muži z rodiny dojedou do okresního města a koupí zde rakev. Rakev poté přiveze pohřební služba, která také zajistí její přesun do domu smutku.²² Tam je rakev uložena v chladícím zařízení. Ještě tím však musí z okresního města přijet doktor a konstatovat smrt.

²² Dům smutku je slovenský ekvivalent české márnice. Považuji za výstižnější používat slovenský pojem, protože zahrnuje nejen prostor, kde je zesnulý uchován, ale také obřadní síň, kde se koná část pohřebního obřadu.

V minulosti než byl postaven zdejší dům smutku (do roku 1995), býval zesnulý ponechán doma v místnosti, která byla co nejvíce na okraji domu a ležel zde zpravidla tři dny, než bylo připraveno vše potřebné pro pohřeb. Po tu dobu se k němu chodili večer modlit jeho blízcí a ženy z místního Růžencového spolku. Asi sedmdesátiletá paní Růžena (jeho členka) vzpomínala, že zesnulý byl obvykle zakryt plachtou, kterou ženy večer odkryly, zapálily čtyři svíčky v záhlaví zesnulého a potom se zde několik hodin modlily. U zesnulého nebylo nikdy zvykem bdít ani udržovat světlo svíčky stále zapálené jako jinde na Slovensku [Jágerová:2001]. Vzpomínky většiny informátorů na tuto dobu jsou velmi negativní. Mrtvé tělo v domě bylo chápáno jako problematické a to zejména v létě, kdy se rychle rozkládalo a vydávalo nepříjemný zápach. O svých vzpomínkách na mrtvého v domě se mnou mluvil například asi pětapadesátiletý pan Štefan.

Ti, kteří měli známosti, tak si to zařídili v nemocnici, tak zůstal tam v nemocnici a nemusel za to platit...a když zemřel ten člověk doma, tak se dal na nejchladnější místo, kde se netopilo, podložili jsme rakev vanou se studenou vodou a tu vodu jsme měnili. Když bylo plus dvacet, tak ho nechtěli nechávat tři dny, ale aby byl už na druhý den pochovaný. To už...zakrýt okno, aby tam byla tma, aby tam nešly mouchy, protože to už bylo cítit...

Na druhou stranu moji informátoři také uvedli, že na danou situaci se bylo potřeba dívat pragmaticky, ne vždy bylo totiž možné uložit zesnulého ve zvláštní místnosti a tak mohlo dojít k situaci, kterou mi popsala asi sedmdesátiletá paní Květoslava. V rozhovoru se mnou mi vyprávěla, že když zemřel její dědeček a ona přijela s manželem na jeho pohřeb v nedaleké vesnici, musela spát s nebožtíkem v jedné místnosti, jinde totiž nebylo místo.

PK: „Manžel ten se bál, tak si lehnul ke zdi, ale já se nebála a ležela na kraji. Bylo to sotva půl metru od truhly a když jsem natáhla ruku, mohla jsem na ní zaklepat. Ne, nebála sem.“ 😊

Tento postoj ovšem není v Pálenici zdaleka většinový, ba naopak. Většina lidí, se kterými jsem mluvil, vzpomíná na „období nebožtíka v domě“ spíše negativně. Jeden z mých informátorů asi čtyřicetiletý pan Andrej dokonce uvedl, že v místnosti, kde byl uložen zesnulý, poté nechtěl nikdo spát. On a jeho žena zde totiž slyšeli různé zvuky a měli z místnosti strach. (Paradoxem je, že do místnosti přestěhovali svoje děti a sami si udělali ložnici v obýváku).

5.8. Reflexe mrtvého těla

V den pohřbu nebo ještě před ním je v Pálenici zvykem uložit zesnulému do rakve různé předměty. Jágerová tento obyčej popisuje jako zvyk předkřesťanského původu, který původně sloužil k rituálnímu vydělení zesnulého ze společnosti živých. Do rakve byly zesnulému dány jeho oblíbené předměty, aby mu nikdo živý nic „nedlužil“ a on našel na onom světě pokoje. Církev dle Jágerové dodnes tento zvyk nevykořenila a snaží se ho

alespoň interpretovat po svém tím, že osobní předměty nahradila předměty sakrálního významu (růženec, modlitební knížka). [Jágerová, 2001:17]

Podobně jako v otázce dobré a špatné smrti, můžeme v Pálenici nalézt dvě odlišné normy pro ukládání předmětů do rakve, které se v praxi doplňují. Někteří moji informátoři deklarovali, že do rakve „patří“ pouze růženec a modlitební knížka a velice často se vymezovali vůči Romům a jejich zvyku dávat do rakve peníze, zlato a alkohol. Odlišný pohled na věc reprezentuje například asi padesátiletá paní Věra, která uvedla, že zesnulému je třeba dát do rakve věci, které měl rád, aby měla jeho duše po smrti klid.

JH: Dávají se u vás nějaké předměty zesnulému do rakve?

PV: Tak dávají... například můj otec, když žil, on měl strašně rád borovičku a klarinet... on krásně hrál na klarinet... a bačovskou hůl měl, krásnou hůl. „Až já zemřu, jen tyhle tři věci mi dejte, protože já budu i tam pást ovce“ Já si myslím, že když ten mrtvý zemře, tak co si přál, co měl rád, to je potřeba mu dát. Podle mně by asi nebyl klidný... jistě tam musí být, asi též..

Předměty o kterých moji informátoři mluvili, měly různou povahu a patřily k nim také předměty, které daný člověk potřeboval v poslední fázi svého života (zubní protézy, brýle, hole). Setkal jsem se také s magickou praktikou posílání alkoholu a cigaret po zesnulém jinému zesnulému. Tato představa je založena na víře, že všichni zesulí mají k sobě blízko a mohou si tudíž předávat informace a předměty, [Jágerová, 2001:24] tedy na principu již zmíněné kontaktní magie. Výše zmíněné praktiky směřují k představě, že drobné předměty osobní povahy jsou pro zesulého „důležité“ a že nějakým způsobem mohou souviset s jeho posmrtnou existencí, jak uvedli někteří moji informátoři. Společná přítomnost předmětů sakrální povahy (růženec, modlitební knížka) a předmětů osobních (alkohol, cigarety) se v reflexi mých informátorů běžně vyskytovala a nebyla chápána jako rozporná. Obyčej ukládání předmětů do rakve je v Pálenici hojně zastoupen navzdory tomu, že se o něm veřejně nemluví, jak zmínil například asi čtyřicetiletý pan David.

PD: Co já vím, co ještě... někde je to zvykem, že dávají... ale to ani nepoví, co tam dali... to nikdo nechce vidět.

Pokoušel jsem se také zjistit, jak moji informátoři tematizují lidské tělo po smrti. Je to jen schránka? Nebo člověk sám? Na tuto otázku mi prakticky nikdo z mých informátorů nedokázal odpovědět. (Někteří při svém líčení zacházení s mrtvým tělem mluvili o zesnulém jako o „mrtvole“ jiní ho označovali jménem). Domnívám se však, že reflexe mrtvého těla souvisí s různým pohledem na dobrou a špatnou smrt. Informátoři, kteří hovořili o „poklidné“ smrti, obvykle mrtvé tělo spojovali s identitou člověka, zatímco informátoři pro které byla smrt traumatizujícím zážitkem hovořili spíše o „mrtvole.“

Veliká péče věnovaná přípravě zesulého a výběru osobních předmětů mne vede k domněnce, že jistá *osobní identita* zesulého je v Pálenici udržována až do chvíle pochování do země. Může o tom svědčit také zvyk přikrývat rakev zvláštní stříškou, aby zem rakev nerozdrtila. Výskyt této stříšky, či přikrývání rakve bílou přikrývkou je dle mých informátorů

módou posledních let, která sem dorazia z okresního města a usadila se také v okolních vesnicích. Účelem tohoto zvyku je podle nich zabránit, aby hlína při zasypávání hrobu nebouchala o rakev (je to posuzováno jako „surové“) a aby se rakev hned neprolomila.²³ Moji informátoři ovšem uvedli, že tato stříška ani pokrývka nemá v Pálenici dlouhou tradici. Obvyklé je zde prý stavět nad rakví plošinu podepřenou masivními trámy, která je údajně pevnější než skládací deska a vydrží také delší dobu nápor půdy. (Jeden z mých informátorů uvedl, že taková plošina vydrží i dvacet let).

Kremaci se zde dle mých informátorů nevyskytuje. Několik z nich uvedlo, že slyšeli o někom, kdo se nechal zpopelnit ve zdejším okresním městě, ale nikoho z Pálenice nezmínili. (Také na místním hřbitově se dle mého výzkumu žádná urna nevyskytuje). Naprosto zde tedy převažuje pohřeb do země. Jak vypadají místní hroby jsem uvedl v kapitole Hřbitov a péči o ně popisuji v kapitole Zpřítomnění.

5.9. Shrnutí

Kontext těla tvoří důležitou součást místního modelu smrti, protože zasahuje do mnoha jeho oblastí. Zdejší péče o staré a umírající je motivována ekonomicky, na druhou stranu je motivována také přesvědčením, že člověk má umírat doma v péči svých blízkých, což je obecně chápáno jako „lepší a citlivější.“ Domácí péče dle mého názoru přispívá k přesvědčení, že smrt není „okamžik“ ale spíše „proces,“ kterému se musejí přizpůsobit všichni zúčastnění.

Samotná smrt je zde reflektována odlišně s ohledem na různá pojetí dobré a špatné smrti. Nejrozšířenějším pojetím dobré smrti je to, které vidí dobrou smrt jako bezbolestnou a rychlou. Takřka vždy je doprovázeno přesvědčením, že dobrá smrt je darem od Boha a patří k ní přijetí poslední svátosti, čas na rozloučení a přítomnost blízkých osob.

Péče o zesnulého logicky navazuje na péči o umírajícího a angažuje se v ní především rodina. Mrtvé tělo je v Pálenici reflektováno odlišně. Někteří lidé o něm mluví stejně jako o živém člověku, někteří pouze jako o „mrtvole.“ Ve většině případů je však mrtvému tělu prisuzována identita zesnulého člověka, což se projevuje například pečlivou přípravou zesnulého před pohřbem a uložením předmětů do jeho rakve. Část těchto předmětů má zpravidla vždy spojitost s křesťanskou vírou (kříž, růženec), vedle nich se zde často vyskytují předměty osobní povahy. Obecně zde panuje přesvědčení, že přítomnost těchto předmětů v rakvi je „důležitá“ a může souviset s posmrtnou existencí člověka, veřejně se o tom však nemluví.

Přítomnost mrtvého těla v domě je v Pálenici chápána jako problematická a je takřka vždy spojena s pocitem nelibosti a někdy také strachu. Z tohoto důvodu všichni místní obyvatelé

²³ O rozšíření tohoto zvyku po celém Slovensku píše také Jágerová [2001:21]

využívají zdejší dům smutku a mrtvé tělo zde ukládají. Jistá distance od mrtvého těla se projevuje také při pohřebním obřadu. Zesnulý je přikryt bílým plátnem, lidé se ho během obřadu nedotýkají a po krátké době je rakev se zesnulým zavřena úplně. Tato nelibost vůči mrtvému tělu kontrastuje s důležitostí, jaká je zde mrtvému tělu a jeho „identitě“ přikládána.

6. SOCIÁLNÍ KONTEXT

6.1. Úvod

Sociální kontext má ozřejmit, jakým způsobem se smrt jednotlivce v Pálenici dotýká celé lokální společnosti a jak tato společnost tematizuje smrt ve smutečních obřadech. Jak se místní lidé o smrti dozvědí? Jak vypadá místní pohřeb a z jakých částí se obvykle skládá? Probíhá zde obvykle stejně, nebo zde můžeme nalézt také pohřeb „neobvyklý“? Kdo všechno je zván na smuteční hostinu neboli kar? Co tato hostina znamená a jak obvykle probíhá? Jak v Pálenici probíhá období smutku? Na tyto otázky odpovím v této kapitole rozdělené do několika tematických celků. (*Zpráva o smrti, Přípravy pohřbu, Pohřeb, Kar, Období smutku, Mše za zesnulého*)

6.2. Zpráva o smrti

Informace o tom, že někdo v Pálenici zemřel se dle mých informátorů obvykle šíří zvoněním kostelních zvonů a ústní formou. Rodina zesnulého osloví místní kostelničku a ta zvoní v devět, ve dvanáct a ve tři hodiny. Jedno zvonění stojí 1.5 Euro a zvoní se každý den do té doby, dokud není pohřeb. (V den pohřbu se pak zvoní v okamžik, kdy zesnulého vynášejí z domu smutku a nesou ho ke hrobu). Jedná se o nejobvyklejší způsob, který uvedli všichni moji informátoři a žádnou jinou alternativou nezmínili.

Dozvěděl jsem se také, že dle zvonění se dá poznat, zda byl zesnulý z Pálenice a zda šlo o muže či ženu.²⁴ Pokud zemřel někdo, kdo žil v Pálenici, rozlišuje se dále, jestli to byl muž nebo žena. Pokud to byl muž, zvoní se nejprve velkým zvonem a pak oběma zvony naráz. Pokud zemřela žena, zvoní se nejdříve malým zvonem a potom oběma zvony naráz. Pokud se jednalo o člověka, který z Pinciné jen pocházel, zvoní se rovnou oba zvony najednou. Moji informátoři zmínili, že ještě před přibližně 30 lety se zvonilo pomocí provazců přímo ve zvonici, ale dnes toto zvonění ovládá přístroj v sakristii kostela. Muži z Pálenice se kterými jsem o zvonění mluvil, často vzpomínali, jak jako malí pomáhali místní kostelničce zvonit, což je velmi bavilo. Moji informátoři též vzpomínali, že ještě v šedesátých letech se kromě zvonění k oznámení úmrtí člena lokální společnosti používal také rozhlas, což už se dnes nedělá.²⁵

²⁴ Alespoň mi to tvrdili všichni mí informátoři, ale každý z nich uváděl jiný způsob zvonění, což bylo velmi matoucí. Nakonec jsem musel zajít přímo za místní kostelničkou a ta mi systém místního zvonění vysvětlila výše uvedeným způsobem.

²⁵ Místní sekretářka obecního úřadu do rozhlasu hlásila jen jednou a to v případě, když se pohřeb místního občana nekonal zde, ale v místním okresním městě.

„Dříve to bylo tak, že když v obci někdo zemřel, tak vyhlásili rozhlasem, že „Náš občan tohoto a tohoto věku nás opustil“ a byla vystavena zástava na obecním úřadě. To bylo tak do těch šedesátých sedmdesátých let, ale od té doby nic. A viděla jsem to tuhle v televizi, v některých obcích to ještě funguje,“ vzpomíná na toto období asi padesátiletá paní Věra.

Jako další možností, jak dát spoluobčanům vědět o smrti, je dle mých informátorů vyvěsit smuteční parte na Obecním úřad nebo na kostel. Většina místních to podle mých informátorů ale nedělá, protože zpráva o smrti se vesnicí roznese sama. Někteří pozůstali též dávají zprávu o smrti vyvěsit na oznamovací desce v okresním městě nebo ji pošlou do tamních novin, aby informovali své příbuzné a přátelé, kteří zde žijí. Vzdálené rodina zesnulého je obvykle zpravena telefonicky.

6.3. Příprava pohřbu

Bezprostředně po smrti zamíří pozůstali do jednoho z pohřebních ústavů v okresním městě a objednájí si zde rakev a další potřeby (dřevěný kříž se jménem zesnulého, svíčky, smuteční oznámení a jiné nezbytnosti). Pohřební ústav jim vybrané zboží přiveze a převezve rakev se zesnulým do místního domu smutku. V ten samý den také rodina osloví místního kněze a dohodne se s ním na termínu pohřbu.²⁶ Kromě kněze je potřeba poprosit o účast také místního kantora²⁷ z okresního města pana Františka rodáka z Pálenice. Kněz i kantor dostávají za vedení pohřebního obřadu finanční hotovost.²⁸

Kopání hrobu v Pálenici obvykle nezajišťuje pohřební služba,²⁹ ale podle výpovědi informátorů ja za to odpovědná rodina zesnulého. Tato norma se ovšem ve skutečnosti ne vždy dodržuje. Zajistit kopání hrobu totiž často není v silách rodiny. V naprosté většině případů proto rodina osloví sousedy z vesnice. Nejprve je osloven „hlavní hrobař“ (určitý muž, který má s kopáním hrobů největší zkušenost), a ten si k sobě vybere další tři spolupracovníky z řad místních mužů³⁰. Muži si na dobu kopání vezmou volno v práci, vybaví se vlastním nářadím a jdou kopat. Hroby, které se v Pálenici kopou jsou velmi hluboké a místní vesničané jsou na to hrdí, protože je to pro ně známka „kvality a pořádnosti.“³¹ Po dobu kopání hrobu, hostí hrobaře rodina zesnulého a nosí jim na hřbitov občerstvení (chléb, klobásy, kávu, pivo, víno a pálenku). Každý večer až do pohřbu je pak rodina obvykle zve k sobě domů na večeři. Úkolem hrobníků není jen vykopat hrob, ale plní také další rituální funkce, o kterých bude řeč dále. Služba hrobařů je chápána jako „akt solidarity a

²⁶ Pokud se jedná o maďarskou rodinu, zpravidla osloví maďarského faráře z okresního města, neboť místní kněz neumí příliš dobře maďarsky.

²⁷ Termín *kantor* označuje zpěváka, který na pohřbu obvykle předčítá smuteční řeč a zpívá liturgické písně.

²⁸ Tato částka se pohybuje mezi 20-40 Euro a místní kněz ji zpravidla věnuje na údržbu místního kostela.

²⁹ Jen jeden můj informátor uvedl, že jistému muži z Pálenice hrob kopala pohřební služba, Tento muž byl však pochován v místním okresním městě. Na hřbitově v Pálenici pohřební služba dle mých informátorů hrob nikdy nekopala.

³⁰ Hrob zde obvykle chodí kopat muži ve věku od 35 do 70 let.

³¹ Hrob je obvykle hluboký dva metry dvacet, dlouhý dva metry a šířku má metr padesát.

sousedské pomoci“ a není obvykle placená³². Vhodně to popsal asi třicetiletý pan Roman, který hrob v Pálenici již několikrát kopal.

Vlastně se počítá s tím, že i tobě někdo vykope hrob, když ho kopeš jiným...

Kopání hrobu zde není výrazně ritualizována jako jinde na Slovensku, kde hrobaři nabývají zvláštního statutu a musí se po kopání rituálně očistit.[Jágerová,2001] Na rituály spojené s kopáním hrobu jsem se zeptal asi čtyřicetiletého pana Davida, který má s kopáním hrobů bohaté zkušenosti.

JH: Máte třeba při vaší práci nějaký zvyk, který nikdy neporušíte?

PD: Opít se ☺ To se nám povede vždycky....Hned první den, druhý den je pak člověku špatně a nic mu nejde...

JH: Jaký z toho máš pocit, když takhle někomu kopeš³³ hrob?

PD: To nic není, to je zvyk...poprvé to bylo takové divné, ale teď už...to si člověk zvykne.

JH: A jak dlouho už kopeš takhle hroby?

PD: Nevím...deset patnáct let...

JH: Slyšel jsem, že prý aspiruješ na hlavního hrobníka tady...

JK: (úsměv) ...Tak pojdte ještě...(nalévá pálenku)

6.4.Pohřeb

Tímto pojmem označuji souhrn všech smutečních obřadů, které se po dobu pohřbu konají a kterým bychom mohli zároveň rozumět jako obřadům samostatným. Jedná se tedy o sled obřadních aktů, které se odehrají během jednoho dne. Níže uvedený průběh pohřbu moji informátoři uvedli jako „obvyklý“ a zároveň odpovídající jejich zkušenostem. Že tato norma obvykle odpovídá skutečnosti, jsem se přesvědčil také osobně na pohřbu ve vedlejší vesnici. (Moji informátoři, kteří mne na něj pozvali uvedli, že se tento pohřeb velmi podobal také pohřbům v Pálenici). Nejprve tedy popíši „obvyklou“ normu pohřbu a teprve potom se budu zabývat jejími výjimkami v reflexi mých informátorů.

Pohřeb v Pálenici obvykle začíná v kostele zádušní mší za zesnulého. Přicházejí na ní obyvatelé vesnice v černém a přináší květiny či květinové věnce, jež pak nesou ve smutečním průvodu. Kněz, oděný do fialového ornátu rodině ještě před mší vyjádří upřímnou soustrast podáním ruky a znamením pokoje. Poté je sloužena zádušní mše skládající se z modliteb, čtení z Bible a kázání. Během kázání kněz obvykle vzpomene na zesnulého a řekne několik

³² Finanční doměna byla dána jen v jednom případě, když šlo o kopání hrobu pro člověka, který z Pálenice nepocházel.

³³ Pan David trval na tom, že se mnou bude dělat rozhovor, jen pokud mu budu tykat a pokud s ním budu pít alkohol. „Střízlivý se o smrti bavit nebudu“ uvedl náš rozhovor napůl v žertu napůl vážně.

slov o jeho životě.³⁴ Na konci mše, odcházejí hrobaři do domu smutku a ostatní smuteční hosté se seřadí do smutečního průvodu. (Rakev se zesnulým se do kostela obvykle nebere, pokud si to rodina výslovně nepřeje, což není údajně zvykem).

Uspořádání pohřebního průvodu na Slovensku obvykle nemá svůj pevně stanovený pořádek [Jagerová,2001:20] a také v Pálenici jsem se s přesným pořádkem v popisu mých informátorů nesetkal. Smuteční průvod kráčí od kostela k domu smutku a v jeho čele jde ministrant s křížem, za ním jdou čtyři muži se zástavami³⁵ dále pak ženy nesoucí kytice a věnce. Po nich jde kněz s ministranty a nakonec jdou všichni ostatní účastníci pohřbu. Během cesty na hřbitov se lidé v průvodu obvykle modlí nebo zpívají litanie. Pokud si to rodina nepřeje, kráčí se v pietním tichu.³⁶ Pokud pohřeb začíná v kostele, ještě před tím zajdou blízcí zesnulého do domu smutku a připraví zde vše potřebné. (viz. níže)

Pokud se zádušní mše nekoná, začíná pohřeb rovnou v domě smutku.³⁷ Sem přijdou hrobaři, vynesou zesnulého z chladicího boxu a položí ho i s rakví na dřevěný podstavec. Zesnulý leží v otevřené rakvi, má na sobě oblečení, do kterého byl oblečen při přípravě (černý oblek/šaty) a po prsa je přikryt tenkou bílou přikrývkou s krajkou na okrajích. Vybavení místnosti připraví blízcí zesnulého s pomocí kostelníčky, případně místních žen. V hlavě rakve se zapálí čtyři svíčky a kolem ní se umístí květinové věnce. Staré ženy obvykle pomáhají s přípravou a do příchodu kněze jsou zde s rodinou a modlí se.

Postupně do domu smutku přicházejí smuteční hosté a vyjadřují rodině upřímnou soustrast. V Pálenici není zvykem vyjadřovat upřímnou soustrast v jeden určitý moment, (jako například v pražských krematoriích [Nešporová,2008:146-147], ale kdykoliv během pohřbu nebo karu. Do domu smutku se obvykle celý průvod nevejde, takže příchozí vcházejí postupně, lehce se zesnulému před rakví pokloní a vycházejí opět ven čekat. Staré ženy zde zůstávají po celou dobu a sedí na židlích v pravé části domu smutku a do příchodu kněze se modlí.

Přichází kněz a zahajuje obřad dle obřadní knihy.³⁸ Společně se zpívá jedna píseň, kněz posvětit tělo zesnulého, pronese přímluvnou modlitbu za zesnulého a pokyne hrobařům, aby rakev zakryli. Hrobaři tak učiní a vynesou rakev ven na márách, kterým se říká „Kůň svatého

³⁴ Kněz obvykle pár slovy shrne život zesnulého a zmíní zejména, pokud daný člověk zemřel „zaopatřen.“ Tj.pokud před smrtí přijal pomazání nemocným a vyzpovídal se. Pokud nikoliv, obvykle o tom kněz nemluví., Rozhodně se nejedná o dlouhý a podrobný projev, který by měl posluchače dojmout. Ba právě naopak, pan Antonín místní kněz uvedl, že tento projev musí být vždy „*stručný a citlivý.*“

³⁵ Pokud zemřela žena jsou použity dvě zelené a dvě černé zástavy a pokud muž, tak dvě fialové a dvě černé.

³⁶ Podle informací kněze Antonína záleží především na tom, jak moc je rodina věřící či nikoliv. Pokud ano (většinou), probíhá během průvodu modlitba.

³⁷ Takto probíhají zejména pohřby, které vede maďarský kněz z okresního města.

³⁸ Tento obřad je strukturován jako katolická mše.

Michala³⁹.“ Před domem máry položí a ženy k nim přinesou zmíněné čtyři svíčky a květinové věnce.

Obřad pokračuje čtením z evangelia, přímluvnou modlitbou a posvěcením rakev. Následuje tak zvaná „rozlučka“ nebo také „odebrání těla od rodiny.“ Kantor při ní předčítá text připravený rodinou, ve kterém se zesnulý loučí se svými blízkými. Text píše zpravidla rodina zesnulého a je obvykle stručný. (Zpravidla jsou čtena ména pozůstalých a je řečeno, že zesnulý se loučí s tím a s tím člověkem). Od místního kněze pana Antonína jsem se dozvěděl, že tato „odebírka“ se dříve konala automaticky a zahrnovala dlouhé vzpomínání na zesnulého. Šlo o velmi emotivní část, při které se mnoho lidí rozplakalo a někteří dokonce omdlávali. Proto byla v devadesátých letech církví zakázána a dnes probíhá už jen symbolicky a pouze na přání rodiny. Také moji informátoři uváděli, že jim více vyhovují krátké rozlučky, které nejsou tolik emotivní. Úplně nakonec se zpívá maďarská smuteční litanie, jejíž název zní v překladu „Tak už položte rakev do hrobu temného“⁴⁰ Po té se smuteční hosté opět seřadí do průvodu a celý průvod odchází ke hrobu. Od domu smutku ke hrobu nesou rakev příbuzní muži zesnulého.

U hrobu se truhly ujímají opět hrobaři a položí jí na kulatiny položené nad hrobem. U hrobu probíhá opět společná modlitba a zpěv litaní. Kantor František je předzpívává, ale většina lidí je obvykle zná nazpaměť. Kněz nakonec posvětil hrob, hrobaři spustí rakev do hrobu (na připravenou podlážku) a umístí nad ní plošinu sedící na zapuštěných trámech případně skládací desku, či bílou příkrývku.

Ještě než je hrob zasypán, mohou do něho přítomní vhodit květiny nebo hrst hlíny. Mnoho lidí to ale nedělá. Dozvěděl jsem se, že dříve bývalo zvykem, že do prostoru mezi rakví a stříškou dávala své věnce a květiny rodina zesnulého, zatímco ostatní kladli věnce a květiny na hrob. V dnešní době už ale všichni dávají květiny na zasypáný hrob a do hrobu obvykle nic neházejí.

Poté hrobaři za odříkávání modliteb hrob zasypou. Již během zasypávání se lidé od hrobu rozcházejí. Farář a kantor odcházejí jako první a na konec zasypávání zde obvykle zůstává jen rodina a staré ženy, které se ještě modlí modlitbu Růženec. Rodina nakonec zatluče dřevěný kříž do čela hrobu a umístí na hrob své květinové věnce. Blízká rodina zesnulého nyní zve své příbuzné na kar. Zváni jsou také hrobaři a někdy také kněz.

³⁹ Toto označení má je charakteristické pro jižní Slovensko a setkáváme se s ním zvláště v oblasti kolem Dunaje.[Liszka,2001:81]

⁴⁰ Tato píseň se zpívá vždy v maďarštině a nikdo z mých informátorů její název ve slovenštině neznal

Celý obřad od zahájení v domě smutku trvá necelou hodinu a účastní se ho přibližně čtyřicet až šedesát lidí. Jít na sousedův pohřeb patří v Pálenici k „dobrému zvyku“ takže na místních pohřbech bývá obvykle hodně lidí.⁴¹

Dle výpovědi mých informátorů není zvykem, aby na pohřbech v Pálenici hrála reprodukováná nebo živá hudba. Několik mých informátorů sice vzpomínalo na pohřeb místního houslisty romského původu, kterému přišli jeho spoluhráči zahrát na pohřeb, ale označili to spíše za výjimku potvrzující pravidlo. Všichni mí informátorů také uvedli, že na pohřbu v Pálenici lidé obvykle nefotografují. Čtyři mí informátoři to označili jako „nepatřičné,“ jako například asi čtyřicetiletá paní Lenka a její sousedka asi čtyřicetiletá paní Magda, se kterými jsem si o fotografování na pohřech povídal. (Zmíněné ženy vzpomínaly, že dříve bylo zvykem fotografovat všechny významné společenské události včetně pohřbů, ale že se od této praxe v poslední době upouští).

PL: Svatba, všechno...když byl pohřeb to se šlo přes celou dědinu...

PM: Přesně, my teď už vůbec nedržíme takové zvyky, jako fotit všechno...

PL: No teď když bys začal fotit...

PM: Tak si na tebe budou tety ukazovat, jestli ses nezblížnil...

PL: No nevím, jestli by si tu někdo dovolil fotit na pohřbu...

PM: No...to teda nevím.

Několik mých informátorů uvedlo, že je zvykem fotografovat, pouze když někdo z pozůstalých nemůže být na pohřbu přítomen. Většina informátorů mi řekla, že na pohřbech v Pálenici někdo občas fotí, ale že oni sami by na pohřbu spíše nefotografovali, protože jim to přijde „nepatřičné.“

Svoji pozornost jsem zaměřil také na projevování smutku během pohřbu. Míra smutnění se na pohřbech v Pálenici dle mých informátorů liší podle toho, jak starý člověk zemřel a o jak blízkého příbuzného šlo. Blízcí příbuzní jsou údajně oplakáváni více než příbuzní vzdálenější, většina mých informátorů ale uvedla, že míra smutnění vždy záleží na individuální volbě jedince, a že v Pálenici není zvykem smutek skrývat, či naopak velmi projevovat. Tuto normu uvedla například asi čtyřicetiletá paní Lenka.

Reakce jsou odlišné...je to individuální, každý může plakat, jak chce. Záleží také na tom, jestli umře starý člověk nebo mladý, rodina to u starého člověka čeká.

⁴¹ Osobně jsem zažil pohřeb ovdovělé ženy ve vedlejší vesnici, kterého se někteří obyvatelé Pálenice účastnili. Zesnulé ženě bylo skoro osmdesát let již neměla takřka žádné příbuzné, a přesto na její pohřeb přišlo asi padesát lidí.

Jako obvyklý způsob projevování smutku moji informátoři jmenovali pláč a nářek. Nikdo z nich se nesetkal s najímáním plaček, či extatickými projevy smutku, jako například trháním vlastních šatů, vytrháváním si vlasů či vyčítáním smrti mrtvému.⁴² Jako nejvíce emotivní okamžiky pohřbu moji informátoři uvedli především zavírání rakve, rozlučku a zasypávání hrobu hlínou. V těchto momentech lidé dle jejich slov nejvíce pláčí a projevují svůj smutek.

Snažil jsem se také zjistit, jak vypadá pohřeb, který je místními lidmi nahlížený jako obvyklý a neobvyklý. Jako obvyklý popsali informátoři pohřeb, který jsem výše popsal a popřeli, že by někdy zažili pohřeb, který by byl něčím neobvyklý.

„Pohřeb je prostě „pohřeb“ Nevím o tom, že by tu nějaký pohřeb byl povedený nebo nepovedený.“ uvedla například asi sedmdesátiletá paní Růžena.

Při bližším průzkumu jsem ovšem na zkušenost „jiného pohřbu“ v popisu mých informátorů narazil. Za prvé šlo o pohřeb člověka, který zemřel tragickou smrtí. (Svědčí o tom také pozornost, jakou místní obyvatelé věnovali výše uvedenému případu ženy ze samoty). Moji informátoři uvedli, že takového pohřbu se obvykle účastní veliké množství osob a zesnulý je velmi oplakáván, zvláště pokud šlo o mladého člověka.

Za druhé šlo o pohřeb, při kterém se hrobařům stane nehoda při manipulaci s rakví. Pro místní hrobaře je údajně největší noční můrou, pokud by se při pohřbu ukázalo, že se rakev do jámy nevejde. Dalším podobným problémem je spouštění rakve. Občas se totiž stane, že hrobaři spouštějí rakev nerovnoměrně a rakev jim při tom vyklouzne z lan a spadne volným pádem na jednu ze stran hrobu. To je považováno za velkou ostudu a hrobaři se snaží, vyvarovat se tomu.

Třetí případ nastává, pokud se pohřbu neúčastní místní kněz pan Antoním, ale pokud si rodina na pohřeb zavolá maďarského kněze z okresního města. V tomto případě se zpravidla nekoná zádušní mše v kostele ale pouze obřad v domě smutku.

Čtvrtým případem „neobvyklého“ pohřbu je situace, kdy místní člověk zemře v Pálenici, ale není zde pohřben. Na tuto skutečnost mne upozornili asi čtyřicetiletý pan Roman se svoji matkou asi šedesátiletou paní Marií. Oba v době mého posledního výzkumu pečovali o nemocnou tetu paní Marie a zmínili, že až tato teta zemře, budou jí její vnučky chtít pochovat blízko svého bydliště stejně jako jejího manžela pana Karla, což zdejší obyvatelé Pálenice nesou velmi špatně.

PR :... A až ta teta co opatrujeme zemře, tak pohřeb zřejmě nebude tu...

⁴² Tyto zvyky ve slovenském prostředí popisuje například M.Jágerová a přisuzuje je zejména lidové kultuře na východním Slovensku. [Jágerová,2001]

PM: Pohřeb tu asi bude a potom ji odvezou do Bratislavy...když by zemřela tady v domě...tak například její manžel už je pohřbený u Bratislavy. Tam má hrob. Takže to by tu byla rozlučka a tam pohřeb...vidíš, to by byla specilita. Rozlučka tu a pohřeb jinde..

PM: No to byla celá dědina pohoršená, hněvali se, že on jako starý dědinčan...a že nechápu proč ho dli odvést k Bratislavě. Hm...tak bude tak. Nebo tak v podstatě...až zemřou oba dva, tak kdo sem bude jezdit? Jezdit od Bratislavy sem na hřbitov...když jsou všechny vnoučata tam...takže tam mají oba dva už vyrobený hrob.

6.5. Kar

Kar je označení pro smuteční hostinu, jež se v Pálenici koná v den pohřbu a na kterou rodina pozůstalého zve pouze své blízké příbuzné a hrobaře případně místního kněze. Obecně jsem se u svých informátorů setkal s představou, že kar má být pietní rodinnou událostí, na které je symbolické pohoštění a účastní se ho jen blízká rodina a hrobaři. Takové pojetí karu vyjádřil například místní kněz pan Antonín.

Blízká rodina, která se potká a která...když přijdou z daleka, tak aby neměli hlad se jim nabídne něco k jídlu a vypije se na památku zesnulého pohárek, když mají něco, víno nebo co...trošku symbolicky na jeho památku a potom se tam projeví upřímná soustrast té rodině a pár slov tam jako kněz většinou říkám...

Několik mých informátorů se vůči pořádání karů dokonce ostře vymezilo. Poukazovali na to, že pořádat kar je slovenský zvyk, který sem byl zavlečen, a který zdejšímu pojetí není blízký. Ke karu dle jejich pojetí rozhodně nepatří veselí ani péče o bohaté pohoštění. Cituji názor asi padesátileté paní Věry a asi čtyřicetileté paní Lenky, které se obě vůči karu takto vymezily.

PL: Tak vám to povím...Maďaři nikdy neměli ve zvyku dělat kar, Slováci ano...

PL: Nevím...neměli ten zvyk, že jít do restaurace a udělat z toho nějakou hostinu, to Maďaři nedělali...

PV: Nevím...mně to připadá jako, když by se radovali, že ten člověk zemřel. Jako cikáni...my to tak...já to neschvauju. ne že na karu máme jídlo, pití...mně to připadá hloupé, já nevím...to ne každý, nevím...ale mně se to nelíbí.
(PL-paní Lenka, PV-paní Věra)

Kary, které mi moji informátoři popisovali, se podobaly spíše představě o karu jako pietní události. (Šlo o kary, které moji informátoři navštívili nebo je pořádali). Na kar byli pozváni jen blízcí příbuzní a hrobaři, v několika případech byl pozván také místní kněz. Na

popisovaných karech se dle slov informátorů „v dobrém“⁴³ vzpomínalo na zesnulého a místní kněz zde pronesl krátkou řeč, ve které na zesnulého vzpomenu jako na věřícího.

Jako součást popisu karu zmiňovali informátoři také společné jídlo. Obvykle zde bylo přichystáno jídlo o dvou chodech (polévka a guláš či jiný pokrm s masem) a drobné pohoštění jako káva, chlebíčky a koláče. V pěti případech rodina uspořádala kar v místním penzionu nebo kulturním domě, ve zbylých případech byl kar pořádán doma. V případě penzionu bylo jídlo zajištěno za poplatek a účastníci donesli jen napečené koláče. Pokud se kar odehrával doma, vařila jídlo rodina pozůstalých. Setkal jsem se také s případy, kdy popisované pohoštění nebylo zdaleka tak bohaté a zahrnovalo jen kávu a koláče. Žádný z mých informátorů nevedl, že by na množství jídla na karu záleželo a většina z nich odmítla, že by zde lidé množství jídla na karu přikládali větší důležitost. Všichni moji informátoři se shodli, že ke karu patří konzumace alkoholu zejména pak vína a pálenky, nikdo z nich však nezmínil případ, že by se na karu někdo opil. Stejně tak se žádný z mých informátorů neseťkal s tím, že by na karu hrála hudba nebo že by se zde lidé hlučně bavili. Jen jedna moje informátorka asi padesátiletá paní Ivana mi povídala o tom, jak si na karu vyprávěli veselé historky ze života jejího dědečka a všichni nakonec odcházeli domů v dobré náladě.

6.6. Období smutku

Toto období začíná po pohřbu a v Pálcii je chápáno tradičně jako roční. Během této doby mají pozůstalí nosit černé šaty a vyhýbat se veřejným zábavám jako tanci či hlasitému poslouchání hudby. Tuto normu citovali snad všichni moji informátoři, ale zároveň uváděli, že jejímu přesnému dodržování již není v dnešní době přikládána velká důležitost, a že v praxi může držení smutku probíhat různým způsobem. Někteří z nich uvedli, že roční smutek se obvykle drží jen za blízké příbuzné (otce, matku, bratra, sestru), zatímco za ostatní příbuzné se drží jen půl roku či několik měsíců. Výpovědi mých informátorů se různily také v náplni tohoto smutku. Někteří uvedli, že by člověk neměl doma poslouchat hlasitou hudbu, jiní smutek vztáhli jen na veřejné akce zábavného charakteru. Tento druhý případ citovala například asi čtyřicetiletá paní Tereza.

No když někdo drží smutek, tak by neměl chodit na diskotéky, nebo na takové, kde je hudba a tancuje se tam, tak tam se nepatří tancovat. Když například někdo jde někomu na svatbu nějakým příbuzným, tak tam sice jde, ale netancuje. To už není tak...neměli by tancovat nebo takového něco. Ale že by doma nemohli poslouchat hudbu, to už ne...Ale tancovat nebo chodit na diskotéku, to se nepatří...

⁴³ Vzpomínat „v dobrém“ dle mých informátorů znamená, mluvit jen o kladných vlastnostech zesnulého a vzpomínat na příjemné nebo veselé zážitky, které pozůstalí se zesnulým zažili.

Někteří moji informátoři také uvedli, že v období smutku se také nelze vdávat a ženit. V praxi jsem se setkal pouze s dvěma případy, ve kterých by smutek drželi také muži. Tito muži nosili čerou pásku, jinak však žádná omezení dle svých slov nedodržovali a pokládali je spíše za „ženskou záležitost.“

6.7. Shrnutí

Smrt v Pálenici je do značné míry událostí veřejné povahy, což můžeme pozorovat v mnoha ohledech. Napovídá tomu například zvonění, kdy je smrt veřejně manifestována celé vesnici ve snaze dát vědět všem jejím obyvatelům. Na pohřeb není třeba pozvánky, naopak se očekává, že na pohřeb souseda dorazí co největší množství lidí bez pozvání. Smrt jako společenskou událost podporují všechny smuteční obřady (souhrně nazývány jako pohřeb), kterých se místní lidé kolektivně a zejména aktivně účastní. Jedná se především o zádušní mši, smuteční průvod, obřad v domě smutku, obřad před domem smutku a obřad u hrobu. Všechny tyto smuteční obřady jsou chápány jako ustálené a tradiční. Z tohoto důvodu zde neexistuje jednoznačný obraz o „nepovedeném pohřbu,“ ačkoliv místní lidé dokáží jmenovat skutečnosti, které jej mohou učinit „odlišným“ (nehoda s rakví, smrt mladého člověk/tragická smrt a pohřeb s maďarským farářem). Jako velmi neucitlivé, chápou zdejší lidé, pokud není místní obyvatel pohřben v Pálenici ale jinde. I to svědčí o provázanosti smrti a zdejší společnosti.

Projevování smutku se v Pálenici řídí především „osobní volbou“ a není svázáno jasnými společenskými pravidly. Plakat a naříkat je na zdejších pohřbech obvyklé, zejména pokud jde o smrt velmi mladého člověka. Projevování smutku zde celkově není příliš zdůrazňováno o čemž svědčí také stručné provedení „rozlučky“ a obecná nechuť umocňovat zážitek pohřbu hudbou, či jej fotograficky dokumentovat.

Tendence neumocňovat emoce se projevuje také při pořádání karu. Kar na rozdíl od pohřbu není chápán jako společenská událost a účastní se jej zejména rodina. V Pálenici se objevují různá pojetí karu, převažuje však kar jako „skromná pietní událost“ s drobným pohoštěním pro blízkou rodinu, hrobaře a kněze.

Smutek pozůstalých je veřejně manifestován během období smutku. Délka tohoto období se různí s ohledem na příbuzenský vztah k osobě, která zemřela a také s ohledem na individuální volbu pozůstalého, stejně jako jeho náplň. Smutek drží zpravidla pouze ženy, nosí při něm tmavé oblečení a zdržují se účasti na veřejných zábavách.

Smrt je situací, která se dotýká celé společnosti Pálenice a v daný okamžik zvonění a pohřbu do jisté míry zastavuje její život. Místní smuteční obřady mají výrazně kolektivní charakter až na kar, který je vyhrazen toliko blízké rodině a několika klíčovými osobám z vesnice důležitým obřadníkům na pohřbu.

7. KONTEXT AUTORITY

7.1. Úvod

Kontext autority popisuje klíčové osoby a organizace nezbytné pro model smrti v Pálenici. Mým cílem je nalézt odpověď na tyto otázky: Kdo je klíčovou osobou/organizací v péči o staré a umírající? Jak je tato osoba/organizace reflektována? Které osoby nemohou chybět v okamžiku smrti? Kdo se podílí na přípravě zesnulého? Jaké osoby pomáhají s přípravou pohřbu a s jejím průběhem? Jaká je role místních organizací ve vztahu k smrti? Jaká osoba/organizace je důležitá obecně pro zdejší model smrti? Jednotlivé okruhy osob a organizací popíšete zvlášť a uvedete, jakou důležitost mají pro zdejší model smrti.

7.2. Rodina

Jak jsem již popsal, o staré a umírající osoby se v Pálenici stará především rodina. Tato rodina obvykle žije ve vícegeneračním domě nebo v těsném sousedství s osobou, o kterou pečuje. (Pečující osobou může být například vnuk pečující o svoji babičku nebo manželský pár pečující o staré rodiče jednoho z páru). Dle mých informátorů je obvyklá spíše druhá situace, kdy o starého člověka pečuje manželský pár. Domácí péče všichni moji informátoři hodnotili jako „lepší“ než péči nemocniční a v poukazovali na skutečnost, že člověk na sklonku svého života nemá být vytržen ze svého domácího prostředí. Domácí péče je pro místní obyvatele lepší také ve srovnání s domovem důchodců či pobytem v hospicu. Výhody domácí péče zmínila například asi padesátiletá paní Helena, která zmínila ojedinělý případ, kdy jedna místní obyvatelka do domova důchodců dobrovolně odešla.

Ona byla kostelničkou před Lenkou...a jako že v pohodě všechno, jen pak najednou povídá : „Mě se ta střecha zřítí na hlavu“ a začala si takhle vymýšlet a podala si tu přihlášku do domova důchodců. A byla tam pár let,ale nebylo to...vyšla z toho svého každodenního rytmu...a víceméně jsme všichni toho názoru, že si uspíšila svůj odchod tím pádem...

Domov důchodců ani hospic proto nejsou v Pálenici vnímány jako klíčové organizace zajišťující péči o staré a umírající. Naopak jsou vnímána jako místa, kde se lidem krátí jejich život. Jistou protiváhu vůči domácí péči a rodině tvoří nemocnice v místním okresním městě, která je vnímána jako „nezbytná“ v případě, že si rodina nedokáže v péči o starého člověka poradit sama. Asi třetina mých informátorů uvedla, že nemocnice hrála důležitou roli v jejich zkušenosti s péčí o starou či umírající osobu. Bylo tomu zvláště v případě, kdy daná osoba trpěla velkými bolestmi nebo horečkami a nebyla schopná komunikovat se svými pečovateli. V těchto případech vnímali moji informátoři nemocnici jako „nutné“ řešení, nicméně pro ně představovala spíše „nutné zlo.“ Na jedné straně doufali, že blízkému člověku v nemocnici

pomohou a vyřeší bezvýchodnost jejich situace, na druhé straně si tento krok při nenaplnění tohoto očekávání často vyčítali. Negativní zkušenosti s nemocnicí u mých informátorů rozhodně převážily nad zkušenostmi pozitivními. Svoji negativní zkušenost s nemocnicí mi popsala například asi sedmdesátiletá paní Květoslava, jejíž manžel v posledních letech svého života onemocněl zánětem mozkových blan.

Ráno jsme šli do nemocnice. Byli jsme s manželem všude možně, ale nikde ho nechtěli přijmout. Že to sem nepatří, to sem nepatří...nikde. Nakonec potom...dcera ho chtěla vzít domů...ale já jsem řekla: Zkus ho vzít domů! Neber ho domů! Co s tam ním budeme dělat? Jeden lékař jí řekl, že to bude zánět mozkových blan, co byl na chirurgii. Ona tam dělala dcera. Že to bude zánět mozkových blan a že to patří na infekční oddělení. Tak šla dcera tam. A pan primář říká: Ne, vemte si ho domů, to nic není...a toto a hentoto. Tak mu povídám, pane primáři, já vám ho tu nechám, on už stejně domů nedojde. Naschledanou!

Asi padesátiletá paní Helena mi zase vyprávěla, jak svoji maminku odvezla do nemocnice, když dostala mrtvici. Zdůrazňovala, že jí tam vůbec nepomohli, že na ni otevřeli okno a ona dostala zápal plic v jehož důsledku pak zemřela.

7.3. Ženy-sousedky

Jako důležitou sílu, která doplňuje domácí péči, zmínili moji informátoři pomoc místních žen-sousedek. Nejméně dvě moje informátorky uvedly, že se staraly o starého souseda/sousedku a více než polovina mých informátor uvedla, že s péčí o umírající v Pálenici pravidelně pomáhá několik starších žen. Mezi ně patří například zmíněná paní Květoslava a její dcera Ivana nebo místní kostelníčka paní Lenka. Tyto ženy byly dle mých informátorů zavolány, aby rodinu podpořily v okamžiku blížící se smrti a následně pomohly s péčí o mrtvé tělo. Tato pomoc byla vždy poskytnuta bezplatně jako „akt solidarity“ a informátoři za ni byli velice vděční, jak uvedla například asi padesátiletá paní Helena, které před několika lety zemřela matka.

Jinak tahle teta Květa nám strašně moc pomohla, ona byla s námi, když mamka zemřela, i po celé to oblékání a všechno s námi absolvovala, jsem jí moc vděčná...

Některé starší ženy z Pálenice se dle mých informátorů sdružují v tzv. Růžencovém spolku, jehož členky se modlí za zesnulého každý večer po dobu příprav pohřbu v kostele. (Jde obvykle o dva či tři večery). Moji informátoři vzpomínali, že v dobách, kdy bylo tělo zesnulého uloženo doma, chodily se ženy z Růžencového spolku modlit přímo k němu. Seděly u otevřené rakve a modlily se, jak jsem popsal v kapitole Sociální kontext. Výše zmíněné ženy se za zesnulého také modlí u jeho rakve v domě smutku těsně před tím, než přijde kněz a zahájí obřad.

7.4.Doktor

Další důležitou osobou, jež zmínili snad všichni moji informátoři, je osoba doktora. Sloužící lékař v okresním městě je v Pálenici chápán jako důležitá osoba, neboť musí být přivolán ke každému úmrtí, musí konstatovat smrt a vypsát úmrtní list pro pohřební úřad. Na druhou stranu, asi polovina mých informátorů zmínila, že v některých případech nebyl doktor volán ihned po smrti ,ale pozůstali si s jeho voláním počkali do rána nebo než provedli přípravu zesnulého do rakve. Jen jedna moje informátorka uvedla, že přivolaný doktor se angažoval také jinak. Asi sedmdesátiletá paní Jarmila uvedla, že ji přivolaný doktor citově podpořil a ujistil ji, že její muž zemřel dobrou smrtí (tj. rychlou a bezbolestnou).

Tak si ji zasloužil, já tomu velmi věřím! Štefan mu ještě šel pro cigarety a on šel na něho čekat, spadnul a byl mrtvý, představte si to...takže to tak, tak si to vyprosil. Ještě i pan doktor to právě...ten měl službu, ke kterému jsme chodili, tak povídal, že...protože já jsem strašně plakala a pan doktor mi řekl: „Paní Jarmilo neplačte...já vím, že je to velmi smutné...ale takovou smrt bych si sám přál.“ Takže já jsem byla klidnější, když mne o tom stále ujišťoval...

7.5.Kněz

Místní kněz pan Antonín sídlí ve vedlejší vesnici a obec Pálenice spadá do jeho farnosti. Kromě nedělních kázání a jiných povinností je klíčovou osobou jež řídí průběh pohřbu, ale podílí se také na péči o staré a umírající osoby. O svých věřících si udržuje přehled a ví, kdo je nemocný a kdo by mohl brzy zemřít. Dotyčné osoby pak pravidelně navštěvuje a „zaopatřuje je“ níže popsáním způsobem:

„ No, tak když mi zavolají, že je tak vážně nemocný, nebo tak....ale já to většinou dělám tak, že všechny první pátky, teď bude zrovna první pátek,si obcházím všechny nemocné, kteří jsou vážně nemocní v celé mé farnosti a já je připravuji na tu smrt. Každý první pátek jim donesu Pána Ježíše (tělo páně), zároveň je vyzpovídám a dám jim pomazání nemocným, když jsou vážně nemocní. Takže já už to mám připravené dopředu, všechno to mám zmapované, takže málokdy se stane, jedině když přijde nějaké náhlá smrt, infarkt nebo havárie, to jsou tak dva případy za rok. Ale jinak většinou všechny zaopatřím.

Kněz je tedy jakýmsi „průvodcem,“ jenž místní obyvatele připravuje na smrt prostřednictvím křesťanských rituálů, ačkoliv bezprostředně ve chvíli smrti obvykle přítomen není⁴⁴. Důležitým rituálem je právě akt pomazání nemocného, který ale většina mých informátorů označila jako „poslední pomazání.“ Kněz Antonín mi vysvětlil, že v devadesátých letech dvacátého století církev tento termín nahradila, protože chtěla zdůraznit, že pomazání není jen pro umírající osoby, ale také pro osoby nemocné.

⁴⁴ To se děje pouze v případě, že smrt přijde náhle a kněz je rychle zavolán.

To už je pomazání nemocných...lidé si totiž stěžovali, lidé se toho báli volat kněze, ale když jsem už lidi přesvědčil, že to pomáhá, že to není jen když člověk umírá, ale také na to, aby byl člověk blíže k Bohu, ale také k životu, že je to celkově...že je to svátost, tak na to lidé už přišli. Předtím se kněze báli, když ho viděli, že přichází. ☺

Tomuto křesťanskému rituálnímu úkonu kněz Antonín připisuje vysokou hodnotu a téměř magický účinek, jež může danou osobu takřka „zvednout ze smrtelné postele,“ jak uvedl v rozhovoru se mnou:

„Měl jsem deset takových případů, kdy ta svátost normálně postavila ty lidi, dokonce v loni jsem měl takovou osobu, co měla devadesát osm roků, primářka povídala, že každou chvíli zemře, aby se rodina připravila, že si ho můžou vzít i domů...na druhý den už byla v bezvědomí, nic nevnímala devadesát osmi letá...já jsem tam přišel, dal jsem jí poslední pomazání, žena se probrala a ještě dneska žije.“

Místní kněz byl v reflexi většiny mých informátorů označen jako „důležitá“ autorita v otáce smrti. Byl tak označován proto, že pečuje o umírající, uděluje jim svátost pomazání nemocných, řídí pohřeb a slouží mše za zesnulé. Přibližně čtvrtina mých informátorů ovšem uvedla, že nejsou spokojeni s tím, že místní kněz neumí dostatečně maďarsky, a proto nemůže sloužit určité liturgické obřady v maďarštině spokojícím způsobem. Uvedení informátoři zmínili, že podobně smýšlející obyvatelé Pálenice se proto obracejí na maďarského kněze z okresního města a nechají si pohřeb sloužit od něho.

7.6.Náboženská víra

Místní kněz je postava, jež v Pálenici reprezentuje majoritní náboženskou víru, kterou je křesťanství římsko katolické církve. K této víře se přihlásili všichni moji informátoři s jedinou výjimkou. (Asi sedmdesátiletá paní Květoslava uvedla, že je evangelička, a proto zde pravidelně do kostela nechodí, nicméně účastní se zde velkých křesťanských svátků,⁴⁵ pohřbů a zádušních mší).

Část mých informátorů ovšem uvedla, že nejsou „praktikujícími věřícími“ (nechodí pravidelně do kostela), přesto uvedla, že náboženství (reprezentované katolickou církví) podle nich hraje podstatnou roli v otázce smrti a posmrtné existence. Dle jejich interpretace je dobré se modlit a žít křesťanským způsobem života, aby člověk dosáhnul posmrtné existence a aby měl „lehkou“ smrt. Někteří tento názor nezastávali tak rezolutně a pouze přiznávali, že spolu tyto dvě věci pravděpodobně souvisejí. Většina mých informátorů se označila jako „praktikující věřící“ a uvedla, že jejich katolická víra má rozhodně souvislost se smrtí a posmrtnou existencí. (Podle jejich víry se v okamžiku smrti odděluje duše od těla. Tato duše je dále souzena u posledního soudu a pokud je obtěžkána hříchy, musí tyto hříchy

⁴⁵ Paní Květoslava zmínila především Vánoce a Velikonoce.

smýt v očišči, což je místo přirovnávané k peklu. Délku pobytu duše v očišči pak mohou věřící na tomto světě ovlivnit modlitbami za duši. Duše, jež z očišče vystoupí putují dle jejich představ do nebe, kde se naopak přimlouvají u svatých a Hospodina ze věřící zde na zemi).

7.7. Muži-hrobaři

Málokterá rodina v Pálenici se obejde bez místních mužů, kteří mají zkušenost s kopáním hrobu. Vysokou společenskou prestiž moji informátoři přisuzovali zejména hlavnímu hrobaři asi sedmdesátiletému panu Karlovi, který dle slov jednoho z mých informátorů „*pochoval již skoro celou dědinu.*“ Ještě v roce 2008, kdy můj výzkum začal, se asi sedmdesátiletý pan Karel plně podílel na kopání hrobů. V průběhu dvou let ovšem onemocněl závažnou chorobou a své funkce musel zanechat. V současné době je tato pozice prázdná, i když část mých informátorů uvedla, že na tuto funkci aspiruje asi čtyřicetiletý pan David, který má s kopáním hrobu četné zkušenosti. Dle mých informátorů volba hlavního hrobaře probíhá spíše spontánně. Jej jím zvolen zpravidla člověk, na kterého se lidé nejčastěji obracejí a kterému je tato funkce nakonec kolektivně přiznána. Jak již bylo zmíněno, funkce hrobařů není placena a je chápána čistě jako akt solidarity.

7.8. Pohřební služba

V Pálenici žádná pohřební služba nefunguje a ani místní obecní úřad její služby nezprostředkuje. Naprostá většina péče o zesnulého zde probíhá na rodinné a sousedské bázi. Přesto se místní lidé bez pohřební služby v okresní městě do jisté míry neobejdou. Pozůstalí zde obvykle pořizují rakev⁴⁶ a další vybavení (živé i umělé kytice, desku či příkrývku na truhlu a dřevěný kříž, který se dává do záhlaví hrobu v případě, že nad ním ještě nebyl vztyčen náhrobek). V pohřební službě si lze také zakoupit parte (pro vystavení ve vesnici) a nechat ho vystavit v okresním městě nebo v jeho novinách. Všichni moji informátoři vnímali pohřební službu a její služby pozitivně a poukazovali na její praktický charakter, jako již zmíněný pan David.

„Je to praktické...člověk to zařizuje jednou za kolik let a pak neví kam má jít a co dělat...tam je to všechno na jednom místě a oni všechno zařídí.“

Pozůstalí si obvykle vyberou rakev, kterou jim pohřební služba přiveze, naloží do ní zesnulého a převezve ho do domu smutku, tím však účast pohřební služby na pohřbu končí.

⁴⁶ Nesetkal jsem se s případem, kdy by si rakev rodina sama vyrobila.

7.9.Kantor

Jako nezbytnou osobou pro průběh pohřbu moji informátoři uvedli také postavu místního kantora pana Františka. Kantor je zpěvák, jež předzpívává smuteční litanie a obvykle čte také smuteční řeč zvanou rozlučku. Za účast na pohřebním obřadu se kantorovi dávají peníze, výše poplatku záleží na rodině ,ale podle mých informací jde zpravidla o 20 maximálně 30 Euro za obřad. Pan František momentálně bydlí v okresním městě, ačkoliv ještě před několika lety žil v Pálenici, odkud pochází. Místní administrativní pracovnice obecního úřadu označila pana Františka za velmi důležitou osobu, neboť tento asi padesátiletý muž před několika lety zhotovil územní plán místního hřbitova obsahující informace o místních hrobech a jejich majitelích. „*Až tento muž zemře, nebudeme vědět, kdo kde leží,*“ uvedl napůlv žertu jeden můj informátor.

7.10.Obecní úřad

Dle mínění mých informátorů místní obecní úřad nezasahuje do organizace smrti zásadním způsobem. Úmrtí ani pohřeb zde není třeba nijak ohlašovat a obecní úřad také nijak nespolupracuje s pohřební službou z okresního města. Pro uložení ostatků zesnulého si zde rodina musí pronajmout místo na hřbitově, to však probíhá za poměrně benevolentních podmínek. Nájemné hrobu zde stojí jedno Euro na deset let a člověk si může vybrat místo na hrob, jaké chce. Před pohřbem je třeba poprosit o klíče od domu smutku, kde je možné uložit zesnulého v chladícím zařízení. Službu „klíčníka“ obvykle vykonává manžel administrativní pracovnice obecního úřadu asi pětapadesátiletý pan Štefan.

Místní obecní úřad spravuje nejen dům smutku, ale také prostor hřbitova a na jeho údržbu najímá tzv. aktivační pracovníky z řad místních občanů (viz. kapitola Hřbitov). V devadesátých letech zde tehdejší starostka zřídila dům smutku, který byl roku 2007 nově zrekonstruován. Obecní úřad také pro potřeby pohřebních obřadů zakoupil mikrofon a aparaturu, aby byl kněz při obřadu lépe slyšet. V praxi se toto zařízení ovšem nepoužívá, protože místní kněz si na něj „nezvyknul“ a využívat ho nechce. Roku 2008 jsem se při svém prvním výzkumu ptal tehdejší sekretářky obecního úřadu na možnost občanského pohřbu. Potvrdila mi, že tuto možnost by měl úřad teoreticky poskytovat, ale v praxi se s tím nesešla. „*Tady jsme všichni katolíci,*“ uvedla s úsměvem asi padesátiletá paní Táňa.

Postoj obecního úřadu ke hřbitovu a věcem smrti obecně se dle mých informátorů liší také v závislosti na aktuálním vedení obce. Část mých informátorů uvedla, že momentální starostka zvolená na podzim loňského roku pečuje o místní hřbitov s větší péčí než bývalý pan starosta, také proto, že má ke hřbitovu „větší vztah.“ Současná starostka již zmíněná paní Helena nechala hřbitov nově oplotit a v rozhovoru se mnou zmínila, že by ráda prosadila, aby se obec loučila se svými občany krátkou smuteční řečí.

Já jsem i přemýšlel, jestli nezavést, protože to se tak dělávalo, že třeba i spolupracovníci nebo někdo...tak jsem přemýšlela, jestli nezavést, že by se obec rozloučila vždy se svým občanem a dokonce jsem si to i napsala pro toho Bélu v maďarštině takový krátký...ale potom jsem, nevím...neudělala jsem to. Měla jsem to připravené ☺, ale potom...není to tu obvyklé, možná, že časem to zavedeme, nebylo by to špatné...

Důležitou okolností je také skutečnost, že současná paní starostka je zároveň hospodářkou místního kostela. Proto ve vesnici nezastupuje jen zájmy „světské“ ale také „církevní,“ což může hrát roli v jejím přístupu k místnímu hřbitovu a obecně k tématu smrti.

7.11. Shrnutí

Klíčovou autoritou, jež ovlivňuje zdejší model smrti je především rodina, jež zajišťuje péči o umírajícího, péči o zesnulého a průběh celého pohřbu. Vedle ní zde figuruje organizace nemocnice, jež slouží jako „nutná alternativa“ a také organizace pohřebního ústavu, jež zajišťuje hmotné vybavení pohřbu, ale nepodílí se na jeho organizaci. S péčí o umírajícího a okamžikem smrti je kromě rodiny spojována také postava sousedek, místních žen, které pomáhají rodině postarat se o umírajícího a připravit jeho mrtvé tělo. Po dobu příprav pohřbu se navíc za zesnulého modlí v kotele členky místního Růžencového spolku.

Kromě žen-sousedek je s okamžikem smrti spojován také doktor, jež musí mrtvé tělo ohledat a prohlásit za mrtvé. Ve výjimečném případě poskytuje doktor také útěchu pozůstalým a vystupuje jako arbitr při jejich hodnocení „dobré smrti.“ Jako klíčová autorita pro péči o umírající je chápána zejména postava místního kněze. Tento muž připravuje věřícího na smrt, řídí pohřeb, projevuje soustrast, účastní se karu a řídí mše za zesnulého. Místní kněz je ve věci smrti chápán jako „autorita“ navzdory tomu, že v jiných ohledech jeho působení rozděluje místní obyvatele na své příznivce a nepřínivce.

Zdejší model smrti výrazně utváří náboženství zastoupené organizací katolické církve. Náboženská víra tvoří pro většinu místních obyvatel výkladový rámec smrti a podílí se na jejich představě o smrti a posmrtné existenci a to nejen u osob, jež se neoznačují jako „praktikující věřící.“ Žádušní mše a pohřbu se účastní i lidé, kteří do kostela pravidelně nechodí. Jako klíčová osoba je spolu s knězem vnímána také postava kantora, jež doprovází obřad zpěvem a předčítá smuteční řeč (tzv. rozlučku). Podstatnou roli hrají také muži, kteří kopají hrob, bez kterých se rodina pozůstalých neobejde. Menší roli hraje dle místních obyvatel v události smrti obecní úřad.

Hlavními okruhy klíčových osob, jež se podílejí na místním modelu smrti, je tak především **rodina** doplněná o pomoc sousedů a instituci nemocnice. Druhým důležitým okruhem je **náboženská víra** zastoupená katolictvím (katolickou církví) a osobou místního kněze. Ostatní osoby a organizace jsou chápány jako důležité, nicméně stojí spíše v pozadí. Podstatné pak také je, že většina autorit spojených se smrtí není ve vztahu k umírajícímu a jeho blízkým anonymní. Naopak většina aktivit probíhá uvnitř lokální společnosti. Authority svoji účast na

posledních věcech člověka chápou jako morální povinnost a odměny, které přijímají, mají charakter pohoštění daru či příspěvku.

8. KONTEXT ZPŘÍTOMNĚNÍ

8.1. Úvod

Tento kontext má popsat, jakým způsobem obyvatelé Pálenice vzpomínají na své zesulé a zpřítomňují si jejich osobu. Chci odpovědět na následující otázky: Jak místní obyvatelé reflektují budování hrobu jako místa vzpomínky? Jak zde budování hrobu probíhá? Jak místní obyvatelé reflektují péči o tento hrob a jeho navštěvování? Jak tato péče probíhá a co se děje během „návštěvy“ hrobu? Jak místní obyvatelé tematizují vzpomínání na zesulého doma? Jak toto vzpomínání vypadá? Které kolektivní svátky a události místní obyvatelé uvádějí jako podstatné pro vzpomínání na zesulé? Jak oslavy těchto svátků probíhají? Jak místní obyvatelé reflektují kontakt mezi mrtvými a živými? Může k tomuto kontaktu docházet? A jak vypadá? Uvedené otázky člením do pěti tematických celků (*Péče o hrob, Vzpomínání doma, Vzpomínkové slavnosti a svátky, Svět živých a mrtvých, Souhrn*).

8.2. Péče o hrob a jeho navštěvování

*.....Když mi to vyjde, zvláště přes víkend, zaběhnu na hřbitov k mojim. To je taky jeden z důvodů, proč si nedokážu představit, že bych žila jinde než v Pálenici...*⁴⁷

Tento úryvek uvedený jednou z obyvatelk Pálenice vhodně ilustruje vztah zdejších lidí k jejich zemřelým. Návštěvu hrobu a jeho udržování moji informátoři hodnotili jako důležitou součást vzpomínky na danou osobu. Hrob jako místo vzpomínky vzniká často ještě před smrtí dané osoby. Asi polovina mých informátorů uvedla, že je v Pálenici zvykem, budovat si svůj hrob dopředu, a to nejen z ekonomických důvodů. Důležitou motivací je podle nich také snaha „zajistit si vše dopředu“ a nemít obavu, že moje smrt bude přidělovat starost blízkým osobám. Proto se běžně stává, že na místním hřbitově můžeme nalézt již připravené hroby, nesoucí jména osob, které jsou dosud naživu. V praxi jsem takových hrobů na místním hřbitově napočítal asi deset a setkal se s několika jejich majiteli. Tito informátoři reflektovali uvedenou strategii jako „praktickou,“ na druhou stranu uvedli, že jsou si vědomi toho, že

⁴⁷ e-mailová korespondence, V.V. D. Bittnerové, z Pincině do Prahy, 12.1. 2010 (soukromý archiv DB)

někomu může tato strategie připadat „zvláštní.“ Upozornila mne na to například asi sedmdesátiletá paní Květoslava, která nechala dopředu zhotovit hrob pro sebe a svého muže. Její muž se na ni proto nejprve zlobil ale nakonec své stanovisko změnil.

*A já mu říkám **nehněvej se, proč se hněváš?** Vždyť...to má víc lidí...když měli peníze, tak si nechali udělat hrob. Aby to potom nemusel za ně dělat někdo jiný. Není jisté, že na to budou mít peníze. ...a já jsem tehdy peníze měla, tak jsem to nechala udělat. Kvůli tomu ještě nikdo nezemřel, že když by mu udělali pomník, že by na druhý den zemřel.!*☺

Zmíněná paní Květoslava uvedla, že její manžel se nakonec se společným hrobem smířil a potom jej spolu s manželem chodili navštěvovat, zalévali zde květiny, sedávali na náhrobku a slunili se zde. S obdobnou praxí jsem se setkal u více svých informátorů. Vzhledem k tomu, že podstatnou část z mých informátorů tvořili lidé středního a staršího věku, setkal jsem se také s případy, kdy daný informátor již pečoval o svůj hrob, kde již ležel jeho manžel či manželka. Hroby budované dopředu mají obvykle mramorový náhrobek (horizontálně ležící deska) a obdélníkový pomník (vertikálně stojící deska). Obvykle jsou oba ze stejného materiálu tj. buď z mramoru nebo jeho imitace. Na pomníku je obvykle zlatě uvedené jméno a příjmení daného člověka a informace o jeho narození a smrti.⁴⁸ Pomníky většinou obsahují fotografii zesnulého a jednoduchý dekorativní motiv (nejčastěji kříž a ratolest). U hrobů zhotovených dopředu se květinami zdobí pouze část, kde již leží její majitel (viz. obrázek 6 ve Fotografické příloze). Různé typy hrobů jsem popsal v kapitole Hřbitov.

Druhým případem je situace, kdy hrob vzniká „na zelené louce.“ Na navršenou hlínu se v den pohřbu položí květiny a do čela hrobu se zatluče dřevěný kříž nesoucí jméno zesnulého, věk kterého se dožil a datum jeho narození a smrti. Teprve po roce, když půda slehne, obvykle rodina uvažuje o pořízení hrobu s náhrobkem, či pomníkem. V dřívějších dobách byl dřevěný kříž zpravidla nahrazen kameným pomníkem, či železným křížem a prostor hrobu byl osazen květinami, o které chodila pečovat rodina zesnulého. V dnešní době dle mých informátorů převažuje zvyk zakrývat hrob náhrobkem a nosit na něj květiny. Pěstovat květiny přímo na hrobě označila většina mých informátorů jako například asi padesátiletá paní Ivana za časově velmi náročné.

Dříve bývaly ženy doma, či pracovaly v družstvu, a proto měly čas, chodit na hřbitov třeba každý den a starat se o květiny na hrobech. V dnešní době je už většina hrobů přikryta náhrobní deskou.

Přesto, že péče o hrob není dle mých informátorů tak důsledná, jako bývala dříve před cca 20-30 lety, je jí v Pálenici věnována veliká pozornost.

⁴⁸ Pokud se daný člověk stále naživu, údaj o smrti zde pochopitelně chybí.

Místní lidé zdobí hroby sezónními květinami pěstovanými doma (šeříky, tulipány, růže), či umělými květinami. Mít bohatě ozdobený hrob patří (zejména ve svátek Všech svatých) ke společenské prestiži. Hřbitov se v tyto dny mění (dle slov jedné mé informátorky) na „malou botanickou zahradu“ a místní pěstitelé a pěstitelky a jsou na svoji výzdobu patřičně hrdí. Kromě kladení květin zapalují místní lidé na hrobech svíčky. Svíčky jsou zapalovány při každé návštěvě, zejména však během významných církevních svátků⁴⁹, v den narození a svátku zemřelého a také v den jeho úmrtí.

Jejich plamen je informátory chápán jako udržování vzpomínky na zesnulého. Je zvykem zapalovat svíčky nejen na hrobech svých blízkých ale také na opuštěných hrobech. Místní obyvatelé říkají, že jim prokazují službu zesnulým, jejichž blízcí už nežijí, či se k hrobu nemohou dostat. Některé rodiny takto pečují o několik hrobů svých předků a kolaterálních příbuzných, Je zajímavé, že péče o hrob nepřesahuje za generaci praprarodičů. Paměť na rodině vazby je zpřítomňována i péčí o části dvojhrobů. Výše zmíněná informátorka Ivana vypověděla, že její rodina se již 30 let stará o hrob otcovy sestry, která zemřela v mladém věku. Později byl vedle ní pochován i její muž. Jemu však o hrob nepečují, protože se o něj stará zase jeho rodina. Dokonce se jeden čas Ivana pokoušela oba hroby zdobit stejně, když byly manželé, jeho rodina však její výzdobu přesunula na hrob její zesulé tety. Celou situaci Ivana komentovala, že tetu jakož i celou její rodinu neměla druhá strana ráda.

Jen u jediné své informátorky jsem se setkal s kritikou „přehnané péče o hrob.“ Zmíněná informátorka asi čtyřicetiletá paní Lenka z Pálenice se v rozhovoru se mnou vymezila vůči zdejšímu zvyku věnovat péči o hrob velikou pozornost následujícím způsobem:

Já napříkald osobně kvůli tomu...já ne proto, ne že bych nerada chodila na hřbitov, ale to je už jen památka, mně tam už nic netáhne, tam je už jen památka, že je tam moje matka, že tam leží. Ale už tam absolutně nic...Spíš už ty mše za ní...modlíme se za ní večer růžence, to už je důležité, ne tam venku na hřbitově...

Všichni moji informátoři uvedli, že na péči o hrob se podílejí především ženy a ony jsou také těmi, které zdejší hřbitov nejčastěji navštěvují. (Dotázaní muži uvedli, že na hřbitov přijdou asi jednou za měsíc, zatímco ženy uvedly návštěvu asi jednou týdně). Ženy a muži také odlišně popisovali náplň svojí návštěvy hřbitova. Dotázané ženy zdůraznily především modlitbu u hrobu, zatímco dotázaní muži zdůraznili praktické činnosti spojené s péčí o hrob (trhání plevele, zalévání květin a výměnu svíček). Společně navštěvují muži a ženy hřbitov zejména v případě, kdy je zde potřeba větších úprav. Obvyklým časem pro tyto úpravy je dle mých informátorů neděle a čas před příchodem důležitých křesťanských svátků. Společnou cestu na hřbitov zmínili moji informátoři také v případě, že se sem jde rodina projít, což se odehrává většinou v neděli. Tato procházka je pak obvykle spojena také s péčí o hrob a modlitbou u něho.

⁴⁹ Zejména Velká noc, Velikonoce, Letnice a Svátek Všech Svatých

Výhradně u žen-informátorek jsem se setkal také se zvykem mluvit u hrobu se zesnulým. Jedna z mých informátorek asi sedmdesátiletá paní Jarmila uvedla, že si k hrobu chodí popovídat se svým zesnulým manželem. Povídá mu, co je nového a svěřuje se mu se svými radostmi a starostmi. Podobný zvyk uvedla také asi padesátiletá paní Věra, která zaměstnána jako místní aktivační pracovnice, a proto se v prostředí hřbitova pohybuje často.

My jsme každý týden i dvakrát až třikrát na hřbitově...já si s mrtvými normálně povídám i s Blankou Podzimkovou...

Přijdu ke kříži...“Servus Blani, přišla jsem k tobě...jak se máš?” Jako bych si s ní povídala...Tam si sednu, zapálím si, jak jsme to dělávaly a furt tam ráda sedávala kde vy...

Rozhovor se zesnulým zmínilo také dalších několik mých informátorů, ve většině případů šlo o ženy středního a staršího věku, které v posledních přibližně pěti letech odvoděly, nebo ztratily jinou blízkou osobu. Rozhovor se zesnulým, stejně jako modlitbu všichni moji informátoři označili za věc „ryze osobní“, o které není zvykem veřejně hovořit.

8.3.Vzpomínání

Domov je prostorem, kde se samotné vzpomínání příliš často neuskutečňuje. Pouze dva moji informátoři uvedli, že doma se svojí rodinou společně vzpomínají na zesnulého a modlí se za něho. Vzpomínání se v reflexi mých informátorů odehrává především na hřbitově a v kostel prostřednictvím zádušních mší. Přesto, že vzpomínání na zesnulého doma moji informátoři přímo netematizovali, naprostá většina z nich zmínila, že mají doma fotky zesnulého (z doby, kdy ještě žil) a že si tyto fotky čas od času prohlížejí. Pouze v jednom případě jsem se setkal s velmi zamítavým postojem vůči prohlížení si fotografií.

No...otce mám fotografie a ty staré fotografie my jsme to všechno pálili, já vzpomínat nechci. Protože ve mě se všechno ožíví a já pak třeba i tři dny v kuse pláču...

Uvedla asi padesátiletá paní Věra. Ovšem většina mých informátorů přiznala, že si svoje fotografie doma rádá prohlíží a ukazuje je například svým dětem. Zejména moji informátoři, kterým v posledních několika letech zemřel někdo velmi blízký uvedli, že mají doma vystavenou jeho fotografii v kuchyni nebo v obývacím pokoji, a že také uchovávají jeho osobní věci. Jako příklad uvádím opět paní Jarmilu, která mi ukazovala fotografie svého nedávno zesnulého manžela vystavené v obývacím pokoji a dala mi svolení k tomu si je vyfotografovat. (Obr. 10 ve fotografické příloze)

... tak i tu tady mám...to vyloženě i fotku tady mám a žlutou růži, kterou jsem mu dala, tak to nemůžu dát pryč...i svíčky tam mám dané a to nedokážu dát pryč...

Tam v obýváku...potom vám to ukážu. I kabát tam mám...Tak to nemůžu dát pryč, i když jsem chtěla..nemůžu se k tomu...

Vystavené fotografie a předměty osobního charakteru byly u těchto informátorů vystaveny obvykle v kuchyni nebo v obývacím pokoji. Fotografie byly vystaveny spolu s předměty sakrální povahy (obrázky svatých, křížem) a vedle nich byly někdy umístěny fotografie ostatních žijících členů rodiny (obr.9 ve fotografické příloze). V několika případech byla fotografiím, osobním věcem a předmětům sakrální povahy věnována celá místnost, která byla těchto předmětů doslova plná. Nacházely se zde obvykle fotografie zesnulého, umělé květiny a svíčky z pohřbu, oblečení zesnulého, věci jeho každodenní potřeby a jeho nábytek. Zmínění informátoři uvedli, že se těchto předmětů „nemohou zbavit“ protože jim připadají „důležité“ a zesnulého člověka jim připomínají. Na druhou stranu často uvedli, že by se těchto předmětů jednou zbavili rádi.

8.4. Vzpomínkové slavnosti a svátky

Všichni moji informátoři jednoznačně uvedli, že hlavním svátkem, kdy vzpomínají na své zesulé je svátek Všech svatých slavený prvního listopadu. Obecnou normu oslav tohoto svátku, kterou uváděli všichni moji informátoři mi výstižně popsal místní kněz pan Antonín.

Dle jeho slov má svátek Všech svatých čistě náboženský rozměr a koná se k počtě „svatých lidí“, kteří žili příkladným životem a svou sílu „opírali o Pána Boha.“ Během tohoto svátku se dle kněze potká rodina „na hrobech“ a mohou se společně modlit za své zesulé. Osm dní počínaje svátkem Všech svatých se chodí ke hrobům zapalovat svíčky a modlit se.⁵⁰ Na svátek Všech svatých odpoledne se na hřbitově koná společná modlitba, během které lidé prosí o milost u svatých, druhý den se pak v kostele koná mše za zesulé, které se účastní obyvatelé vesnice oblečení v černém. Mše za zesulé je obecně chápána jako nejdůležitější část oslav. Význam zapálené svíčky na hrobě mi místní kněz popsal následujícím způsobem.

Zapálená svíčka je symbolem světla. Pokud člověk žije s Kristem...křesťanským životem je sám „světlem.“ Toto světlo, které vlastně z nás zapalujeme svým zesnulým, aby brzo stanuli na „božím světle“ a dostali se z očistce do nebe. Zapálená svíčka je výrazem vzpomínky, ale také pomoci, kterou chceme zesnulému poskytnout.

Na všechny svaté je projevována také úcta všem svatým v kostele (k jejich sochám se kladou květiny podobné jako se dávají na hřbitov). Dávají se zde především květiny bílé barvy (bílé chryzantémy, které symbolizují čistotu a neposkvrněnost svatých. Rodiny se na během tohoto svátku obvykle navštěvují a k tomu patří i slavnostní oběd.

⁵⁰ Osmidenní navštěvování hřbitova a absolvování zpovědi v době svátku Všech svatých a Dušiček tematizuje katolická církev jako možnost dosažení „plnohodnotných odpustků“ tedy mocné přímlyvy za duše zemřelých.

Svátek Všech svatých v reflexi mých informátorů obvykle splýval se svátkem Dušiček, který je slaven druhého listopadu. Moji informátoři mi vysvětlili, že svátek Dušiček obvykle připadne na pracovní den, takže ho místní lidé slaví už den předem. Na Všechny svaté chodí k již vyzdobeným hrobům pálit svíčky a druhý den se zúčastní jen smuteční mše. Moji informátoři svátku přikládali několik zásadních významů.

Prvním z nich byl především **zdobení hrobů**. Hroby nesmí být zarostlé plevelem, musí být ozdobeny květinami a musí na nich hořet svíčky. V den Všech svatých musí být vše již připraveno, tak aby se zde už jen zapálily svíčky. Lidé dávají na hroby umělé i živé květiny a zapalují zde svíčky. Umělé květiny se dříve vyráběly z krepového papíru namáčeného do vosku, dnes se kupují buď ve zdejší obchodě nebo v Lučenci. Živé květy si lidé pěstují na svých zahradách po celý rok.

Příprava svátku je informátory obecně vnímána jako velmi náročná, a proto je třeba si jí rozdělit do více dnů. Také kvůli květinám, které je třeba na hrob dávat s ohledem na počasí, aby květiny nepomrzly a aby hlavní výzdoba byla na hrobě v den prvního listopadu. Mladí lidé z vesnice obvykle chodí zapalovat svíčky na Všechny svaté večer (straší se při tom a vyprávějí si strašidelné historky), zatímco staří lidé a malé děti chodí zapalovat svíčky na přes den. Je obvyklé, že některé hroby zůstávají přes rok pusté a neudržované, na Všechny svaté se ovšem někteří lidé z Pálenice o tyto hroby postarají, zapálí zde svíčku a donesou na ně květiny.

Tento popis obecné normy do veliké míry odpovídá skutečnosti, kterou jsem mohl pozorovat, během oslav svátku Všech svatých, kterých jsem se zúčastnil na podzim roku 2009. Dva dny před dnem Všech svatých jsem pravidelně navštěvoval místní hřbitov, pozoroval zdejší přípravy a mluvil o nich s přítomnými lidmi. Všechny hroby přetékal záplavou květin a večer na hřbitově hořely stovky svíček. Místní obyvatelé (zvláště pak starší ženy), zde trávili mnoho času a dali si na výzdobě velmi záležet (viz. obrázky 7-8 ve Fotografické příloze). Ducha těchto příprav popsal také můj informátor asi padesátiletý pan Richard, jehož rodině jsem pomáhal nosit objemné květináče chryzantém do horní části hřbitova. Přípravy celé jeho rodiny vedla jeho matka asi sedmdesátiletá paní Rozárka, která byla z těchto příprav značně nervózní, což pan Richard komentoval.

„Měl bych máti vždycky dát na Všechny svaté nějaká sedativa, aby to tolik neprožívala...“

Druhým významem svátku Všech svatých je především **vzpomínka na zesnulé**. Tento význam uvedli všichni moji informátoři a mezi nimi i ti, kteří uvedli, že výzdoba hrobu pro ně nehraje příliš velkou roli. Nejčastěji uvedeným způsobem tohoto vzpomínání byla návštěva hřbitova a modlitba u hrobu, ale také vzpomínání ve vlastní mysli a účast na mši za zesnulé.

Mezi další důležité svátky spojené se vzpomínání moji informátoři zařadili především Vánoce a Velikonoce, během kterých navštěvují hroby svých blízkých na hřbitově, hroby upravují a modlí se u nich. Třetina mých informátorů uvedla, že na tyto svátky zdobí své hroby tematicky. Na Velikonoce na hrob dávají větvíčky kočiček posvěcené v místním kostele, a nebo věnce zdobené vajíčky. Vánoční výzdoba dle mých informátorů může zahrnovat

například malý vánoční stromek, ten se však obvykle dává jen osobám, které zemřely v dětském věku.

Důležitou součástí vzpomínání jsou dle mých informátorů **pravidelná výročí**, ve kterých pozůstalí nechávají za zesnulého sloužit mši. Mše za zesnulého se v Pálenici obvykle slouží měsíc, půl roku a rok po smrti zesnulého a dále ve dny narozenin a svátku zesnulého. Pořadník těchto mší sestavuje členka místního Růžencového spolku asi sedmdesátiletá paní Rozárka, za kterou musí pozůstalí zajít a dohodnout se s ní. Za mši se platí poplatek čtyři Eura do kostelního fondu. Dle mých informátorů tyto mše nechává sloužit naprostá většina pozůstalých.

8.5. Svět živých a mrtvých

Kontakt mezi živými a mrtvými není v Pálenici považován za téma, o kterém by se běžně hovořilo. Jako „neobvyklé“ ho označila většina mých informátorů, až na několik případů, které popíší. Většina mých informátorů uvedla, že svět mrtvých a živých je jistě propojen a skrze modlitbu může dojít ke kontaktu mezi živými a mrtvými. Za mrtvé je třeba se modlit, aby se jejich duše dostala z očištky do nebe. Přítomnost duše na zemi však většina z nich vyloučila a vztah mezi mrtvými a živými redukovala na pravidlo, že *mrtvých není třeba se bát*. Tuto obecnou normu vystihnul také místní kněz, se kterým jsem si o tomto tématu povídal v přímo v den svátku Všech svatých po večerní pobožnosti na místním hřbitově.

Člověk by se neměl bát mrtvých. Občas se může stát, že se zesnulý zjeví svým blízkým ve snu a „dá se jim poznat.“ V tom případě je pak zesnulému třeba pomoci a nechá se za něho sloužit mše a je třeba se za něho modlit.

Místní kněz tímto potvrdil obecně uváděnou normu, že mrtvých není třeba se bát, ale zároveň poukázal na skutečnost, že setkání se zesnulým je za jistých okolností možné, což ilustroval příběhem z vlastní zkušenosti.

...Povím vám takový příběh...musíte mi ale slíbit, že se pak nebudete bát... uvedl pan Antonín své vyprávění směrem ke mne a mým spolužačkám Evě a Petře. Kolem nás padala tma a v ní blikaly stovky svíček...⁵¹

Za komunistického režimu se ještě nevysvěcený kněz Antonín potají scházel s ostatními novici na faře v blízké vesnici. Jednoho večera se pak spolu s ostatními snažil zachránit muže, jenž žil nedaleko fary, a který ten večer dostal infarkt. Pan Antonín mu dával masáž srdce, při které použil bylinné mazání Alpa. Muže se podařilo přivést k životu, po několika týdnech ovšem zemřel. V den, kdy muž zemřel, se panu Antonínovi zdál sen, ve kterém tohoto muže potkal. Pan Antonín po muži ve svém snu skočil a začal na něm vyzvídat, jak vypadá posmrtný život. Ptal se ho na to, jak vypadá Bůh a zda se lidé v nebi modlí. Muž se

⁵¹ Z terénního deníku J.H. ze dne 1.11.2009

však Antonínovi vysmeknul a velmi se na něho rozzlobil. Ráno se pan Antonín probudil a ze svých rukou ucítil bylinné mazání Alpa. „Co jsi dělal s Alpou?“ ptali se ho ostatní novici, když jim ke svým rukám dával přivonět. „Ten muž mne potrestal, protože jsem byl zvědavý,“ uvedl kněz na konec příběhu.

Ačkoliv většina informátorů téma kontaktu živých a mrtvých reflektovala jako „nevážné“ a stavěla se k němu spíše skepticky, několik z nich uvedlo své osobní zkušenosti s takovým kontaktem. Do první skupiny řadím informátory, kteří uvedli, že zesnulý člověk se s nimi přišel rozloučit. (viz. kapitola Kontext těla). Další skupinu pak tvoří informátoři, jež popisovali setkání odůvodněné jiným motivem. Tito informátoři obvykle ztratili blízkou osobu a prožívali neobvykle veliký zármutek, který podle nich zapříčinil setkání se zesnulou osobou formou snu či zjevení. Setkání ve snu mi popsala například asi sedmdesátiletá paní Květa, která prožívala veliký smutek, když jako mladá přišla o svého dědečka.

Můj děda nás měl velmi rád...a my jeho...a on byl vůbec první z rodiny, kdo mi kdy zemřel ...ačkoliv jsem tou dobou byla už vdaná. Ale...nějak jsem se neuměla se svým smutkem vypořádat...Ach...tak jsem moc plakala. A jednou se mi zdálo, že jsem byla v nějaké takové vodě...koupala jsem se tam a on tam byl se mnou. A pořád do té vody padal...a já jsem mu držela hlavu nad vodou. A pak mi na to ženy z vesnice řekly, abych už přestala plakat, protože to je...když tak moc pláču, tak je ten člověk jako ve vodě. A bych s tím už přestala. No, tak jsem potom...už přestala a bylo to dobré.

Jako další možnou příčinu uvedla asi čtyřicetiletá paní Lenka neurovnané spory, které měl člověk se zesnulým za života. Paní Lenka pečovala o svého švagra, který trpěl rakovinou a dle jejích slov se nikdy v životě „moc nemuseli.“ Když potom švagr zemřel, slyšela paní Lenka jeho tiché šoupaní bačkor po podlaze všude v domě kamkoliv šla. Svůj problém konzultovala s místním knězem a ten ji poradil, aby se vždy pomodlila Otčenáš, kdykoliv se tento zvuk objeví. Lenka přestala zvuky slyšet po několika měsících.

„Tolik otčenášů jsem se v životě nanamodlila, jako tehdy.“ vzpomíná paní Lenka.

Již zmíněná informátorka paní Jarmila mi zase vyprávěla o zážitku spojeném se ztrátou svého muže, který zemřel před několika lety. Rok po jeho smrti během svátku Všechny svatých se jí stala dle jejích slov „zvláštní“ věc. Paní Jarmila šla prvního listopadu do květinové zahrady, když zaslechla zvláštní zvuk. K jejím uším dolehla hudba...šlo o melodii, kterou měl rád její manžel a často si jí pískal. Když přišla ze zahrady domů zjistila, že v kuchyni hraje rádio a z něj tato melodie vychází. Bylo jí to divné, protože rádio nezapínala. Na druhý den ráno šla na mši za zesnulé. Zrovna vcházela do kostela, když tu strnula v úžasu. Varhany totiž hrály stejnou melodii, kterou včera slyšela...Paní Jarmila se byla o svém zážitku poradit s místním knězem, který jí uklidnil. Ujistil ji, že její muž je jistě „na dobrém místě“ a že hudba byla znamením, aby paní Jarmila zanechala svého smutku.

8.6. Shrnutí

Ústředním kulturním vzorcem, pomocí kterého obyvatelé Pálenice tematizují vzpomínku na zesnulého, je především péče o hrob a jeho návštěvování. O hrob pečují a navštěvují ho především ženy, ačkoliv pro muže je péče o hrob a jeho návštěva také důležitou hodnotou. Péče o hrob souvisí s církevními svátky spojenými se vzpomínáním na zesulé. Těmito svátky je především svátek Všech svatých, který místní obyvatelé v praxi ztotožňují z Dušičkami, dalšími svátky tohoto typu jsou Velikonoce a Vánoce. Společné vzpomínání na zesulé uskutečňují místní obyvatelé zejména prohlížením fotografií ze života zesnulého a vzpomínáním na jeho život. Jako důležitá vzpomínková událost je chápán právě svátek Všech svatých. Vzpomínku na zesulé ožívají také pravidelné mše pořádané za duši zesnulého. Bolestivou ztrátu blízkého v Pálenici doprovází přímo úměrná snaha o zpřítomnění tohoto člověka. Někteří lidé si proto vystavují fotky zesnulého v domácím prostředí a dbají na schovávání jeho starých věcí. Tyto fotografie a věci jsou tak zároveň důvodem a příčinou jejich smutku. Nepřekonaný smutek může vyústit ve zkušenost revenanství, tedy návrat zemřelého člověka na zem v podobě snu, či smyslového zážitku.[Schmitt,2002]. Tento zážitek je překonáván s pomocí sousedů, či místního kněze. Svět živých a mrtvých je v Pálenici obecně chápán jako „propojený“ ačkoliv je toto propojení tematizováno jen omezeně a není mu přikládán veliký důraz. Výjimku z pravidla potom tvoří příběhy o zesulých, kteří svou smrt oznámili blízkým, nebo přišli blízké navštívit z důvodu jejich velkého smutku či nevyřešených sporů.

9. ZÁVĚR

Cílem mého výzkumu bylo odpovědět na otázku, skrze které kulturní vzorce tematizují obyvatelé vesnice Pálenice smrt a umírání a jakým způsobem tyto vzorce utvářejí místní model smrti. V závěru své práce tyto kulturní vzorce představím. Při jejich popisu budu postupovat napříč jednotlivými kontexty, ve kterých jsem tyto kulturní vzorce zkoumal, a které mi sloužily pouze k jejich utřídění a izolaci.

Prvním kulturním vzorcem, jež významně utváří místní model smrti, je **závazek rodiny** vůči umírajícímu a zesnulému. Rodina zajišťuje v Pálenici nejen péči o umírajícího, ale také péči o jeho mrtvé tělo a jeho pochování. Rodina pečuje také o jeho hrob a skrze tuto péči na daného člověka vzpomíná a zpřítomňuje si jeho památku. Pevné rodinné vazby se projevují také v lidově-magickém pojetí smrti, jež je zde zastoupeno vírou, že umírající člověk s sebou „bere své blízké“ nebo že jeho duše může dát svým blízkým vědět o svém odchodu ze světa. Také církevní svátky spojené se vzpomínkou na zesnulé mají rodinný charakter a zapojuje se při nich celá rodina.

Druhým kulturním vzorcem podstatným pro model smrti v Pálenici je vztah místních obyvatel ke **katolické víře**. Tato víra tvoří důležitý výkladový rámec smrti a jejího zdůvodnění pro většinu místních obyvatel. Smrt je zde chápána jako zánik smrtelného těla a oddělení nesmrtelné duše. Nelze tvrdit, že zdejší obyvatelé nemají ze smrti strach, ale ve většině případů věří, že život smrtí nekončí, ale pokračuje posmrtnou existencí. Katolická víra také symbolicky přemostuje svět živých a mrtvých a utváří představu místních lidí o uspořádání těchto dvou světů. Živí se modlí za duše v očištění a duše, které z očištění vystoupí, se zase přimlouvají za živé. Víra v dualitu duše a těla umožňuje také místní lidové představy magického charakteru, které katolickou vírou v pojetí místních lidí doplňují. Odcházející duše může dát svým blízkým „vědět“ a bloudící duše se dokáže „ozvat.“ Také v tomto případě může být katolická víra nápomocna a může tyto problémy řešit například konáním zvláštní zádušní mše. Výhradně katolická víra také doprovází zdejší pohřební obřady, o čemž svědčí naprostá absence občanského pohřbu, ovlivňuje také místní pojetí dobré a špatné smrti. Dobrá smrt je místními obyvateli chápána jako rychlá a bezbolestná, na druhou stranu je to vždy smrt v kruhu blízkých, které předchází návštěva kněze a provedení nezbytných křesťanských rituálů, tedy smrt která přichází po „narovnání“ záležitostí tohoto světa. Katolická víra se také podílí na zpřítomňování zesnulého formou zádušních mší a křesťanských svátků zaměřených na zesulé (zejména svátek Všech svatých). V Pálenici katolickou vírou zastupuje místní kněz, který je v mnoha ohledech vnímán rozporuplně, nicméně v otázce smrti platí za uznávanou autoritu.

Třetím významným kulturním vzorcem je vztah smrti a **společenství susedů**. Smrt je v Pálenici obecně chápána jako událost veřejné povahy, jíž se vždy účastní podstatná část

vesnice. Zvláštní pozici pak zauímají někteří obyvatelé obce. Rodina se obrací na sousedky o pomoc s péčí o umírajícího a jeho tělo. Sousedky též poskytují pozůstalým citovou podporu a mohou též poradit v případě revenanství. Sousedí jsou zase žádáni ve věci kopání hrobu. Jasnou hranici mezi soukromým a veřejným prostorem vymezuje kar, na který je zvána pouze blízká rodina a osoby, vůči kterým se rodina cítí zavázána. Smrt je tak událostí, ve které se prolíná sféra veřejná se sférou soukromou.

Čtvrtým kulturním vzorcem je odlišný vztah **mužů a žen** k události smrti a rolím, které v rámci této události zauímají. Péče o staré a umírající je v tomto ohledu zastoupena různě, častěji se však setkáváme s ženou „pečovatelkou,“ kterou muž hmotně zabezpečuje a v péči jí pomáhá. Péči o mrtvé tělo a jeho přípravu do rakve vykonávají v Pálenici také obvykle ženy. Důležitá je také role starých žen, které se za zesnulého modlí v kostele a v domě smutku. Další příležitostí, jež dává vyniknout ženské roli je kar, na který ženy z rodiny pozůstalého připravují pohoštění. Období smutku (manifestované nosením černého oblečení a vyloučením z veřejných zábav) je v Pálenici rovněž činností, jež vykonávají spíše ženy. Ženy také obvykle častěji než muži navštěvují hroby svých zesnulých, nosí na hrob květiny a modlí se zde.

Kulturní vzorec vymezující povinnosti mužů ve vztahu ke smrti je jiný. Muži jsou obvykle pověřováni klíčovými rolemi/úkoly při přípravě a realizaci vlastního pochování člověka. Muži jsou výhradně těmi, kdo se stará o kopání hrobu. Muži nesou ve smutečním průvodu rakev a smuteční zástavy a v čele průvodu obvykle kráčí chlapec- ministrant. Také zdejší kněz je muž, stejně jako kantor. Osoby spojené s veřejnými obřady jsou tedy spíše muži. (Dokonce ani paní starostka Helena se neodvážila číst vzpomínku na zesnulého za obecní úřad a připadalo jí to nepatřičné). Muži se také obvykle starají o ekonomický rozměr pohřbu a jsou to oni, kdo platí místnímu knězi a kantorovi za vykonání obřadu.

Na druhou stranu muži zauímají také důležitou roli v činnostech, které jsou chápány jako ženské. Mužskou roli nelze vyloučit ani z péče o staré a umírající. Starého člověka je třeba často podpírat a pomáhat mu s pohybem, což vykonávají obvykle muži. Muži také pomáhají ženám při manipulaci s mrtvým tělem. Muži se podílejí také na přípravě pohřbu, obvykle dovezou svoji ženu do okresního města a spolu s ní vyberou rakev a vše potřebné. Muži též ženám pomáhají s úpravou hrobu, zejména při svátku Všech svatých, kdy rodina obvykle objedná několik hřbitovů v celém kraji. Také muži hroby svých zesnulých navštěvují a modlí se zde, obvykle však méně častěji než ženy.

Dle mého názoru je ženská role v místním modelu smrti chápána jako „stěžejní.“ Žena-pečovatelka v ideálním případě pečuje o staré a nemocné, zůstává s umírajícím v okamžiku smrti, drží za zesnulého smutek a pečuje o jeho hrob a vzpomínku na něj. Mužská role je v místním modelu smrti chápána více prakticky, nicméně jí nelze upřít také její symbolický význam. Postava hlavního hrobaře je v Pálenici velmi vážená a výrok, že tento člověk „*pochoval již skoro celou dědinu*“ jasně svědčí o tom, že tento muž není chápán jen jako

zkušený kopáč. Genderové role v místním modelu smrti jsou sice chápány jako „tradiční“ nicméně v praxi mohou být do jisté míry proměnlivé.

Literatura, která se snaží analyzovat pojetí smrti v evropské resp. křesťanské kultuře, řeší často problém dynamiky vztahu společnosti ke smrti. Upozorňuje na zásadní proměny, které jsou způsobeny modernizací společnosti a vývojem vztahů v její struktuře. V tomto smyslu se můžeme zaměřit i na model smrti v Pálenici.

V modelu smrti v Pálenici a jeho vývoji můžeme pozorovat zajímavou tendenci **odstupu od smrti** v ohledu její **tělesnosti**. Ačkoliv většina místních obyvatel umírá doma, jejich tělo je po smrti chápáno jako problematické, zejména pokud pobývá doma delší dobu. Místní lidé vzpomínají na období zesnulého v domě velmi negativně a naopak velice kladně hodnotí nynější dům smutku, kde je možné tělo uložit. Obecný nesouhlas také vzbuzuje fotografování mrtvého těla během pohřbu a čtení dlouhých a emotivních rozluček. V pátém kulturním vzorci, jež popisuje vztah místních obyvatel k mrtvému tělu tak vidím postupný odklon od smrti v ohledu její tělesnosti. Proto byla smrt přestěhována z domova do domu smutku a jeho obřadní síně, kde probíhá obřad, který dříve probíhal v pokoji zesnulého a na jeho dvoře. Je otázkou, kam až postupné distancování se od smrti v Pálenici dojde. Bude pro místní obyvatele za dvacet let nepřijatelné omývat tělo zesnulého a raději tuto činnost svěří pohřební službě? Kdo ví...osobně si myslím, že ano, ale možná to potrvá delší dobu.

Díky uvedeným kulturním vzorcům přijímají obyvatelé Pálenice smrt jako součást svého života. Lidé se vůči ní neuzavírají a téma smrti pro ně není tabu. Naopak lze říci, že smrt v místním modelu nachází přesah do světa živých. Svědčí o tom zejména aktivity spojené s připomínáním zesnulých, které prakticky po celý rok vstupují do života Páleničanů v podobě zádušních mší, pravidelných návštěv hřbitova a velkých rodinných svátků.

Také vyrovnání se pozůstalého se smrtí blízkého zde napomáhá veliké množství ritualizovaných úkonů, které dávají truchlení člověka řád, ale poskytují mu také reflexi jeho okolí. Lidé vědí, kdy se má truchlit a kdy je třeba s truchlením přestat. Model smrti v Pálenici tedy na jednu stranu podporuje sepejetí světa živých a mrtvých, na druhou stranu brání tomu, aby se tyto dva světy spojily.

10. LITERATURA

Ariés, Phillipe. [2000]. *Dějiny smrti 1*. Praha: Argo.

Ariés, Phillipe. [2000]. *Dějiny smrti 2*. Praha: Argo.

Beranová, Lenka. [2009]. Cesta k nemodernímu typu smrti. *Historická sociologie* (2009), No. 2, s. 81-94.

Disman, Miroslav.[2002]. *Jak se vyrábí sociologická znalost?*. Univerzita Karlova v Praze: Nakladatelství Karolinum. s. 304nn.

Durkheim,Émile. [2000]. *Elementární formy náboženského života*.Praha: OIKOYMENH

Frazer, James George [1994]. *Zlatá ratolest*. Praha: Mladá Fronta

Franklin, Benjamin [1907] Letter 13.In *Writings* s.69

Geertz,Clifford. [2000]. *Interpretace kultur*.Praha: SLON

Gennep, Van Arnold. [1996]. *Přechodové rituály*.Praha: NAKLADATELSTVÍ LIDOVÉ NOVINY

Haškovcová, Helena. [2000]. Charta umírajících. *Medicína v praxi* (2010), No 3, s.14

Chenail, J. Roland.[1998]. Jak srovnat kvalitativní výzkum do latě?. *Biograf* (1998), No. 15-16, s. 29-37.

Jágerová, Margita.[2001]. Slovenský pohřeb.In Botík,Ján.(ed.). *Obyčejové tradície při úmrtí a pochování na Slovensku*.Bratislava: Múzeá a etniká, s.13-32.

Kübler-Ross, Elizabeth [1993] *O smrti a umírání*. Trutnov: Arica

Lindbloom, Jana. [2004]. Preklopenie asymetrie po získaní údajov: Pomáhá informovaný súhlas alebo škodí?. *Biograf* (2004), No 35, s. 85-95.

Liszka, József [2001]. Cintoríny Maďarov v dedinách a vidieckych mestách Podunajskej nížiny. In Botík,Ján.(ed.). *Obyčejové tradície při úmrtí a pochování na Slovensku*.Bratislava: Múzeá a etniká, s.79-90.

Malinowski, Bronislaw [1954]. *Magic, Science and Religion and Other Essays*. Garden City: Doubleday Anchor Books.

Nešporová, Olga [2008]. *Reflexe smrti a pohřebních obřadů v současné české společnosti*. Praha

Nosková, Jana [2004]. Tazatel, dotazovaný-dočasný „přátel“?. *Biograf* (2004), No 35, s. 121-126.

Rážová, Romika. [2010]. *Strukturace prostoru ve vesnici Pálenice*. Praha

Sokol, Jan. [2003]. *Člověk a náboženství*. Praha: Portál.

Schmitt, Jean-Claude. [2002]. *REVENANTI Živí a mrtví ve středověké společnosti*.Praha: Argo.

Skanderija, Ivana. [2010]. *Národní a regionální identita obyvatel jihoslovenské vesnice*. Praha

Turner, Victor. [2004]. *Průběh rituálů*. Praha: Computer Press.

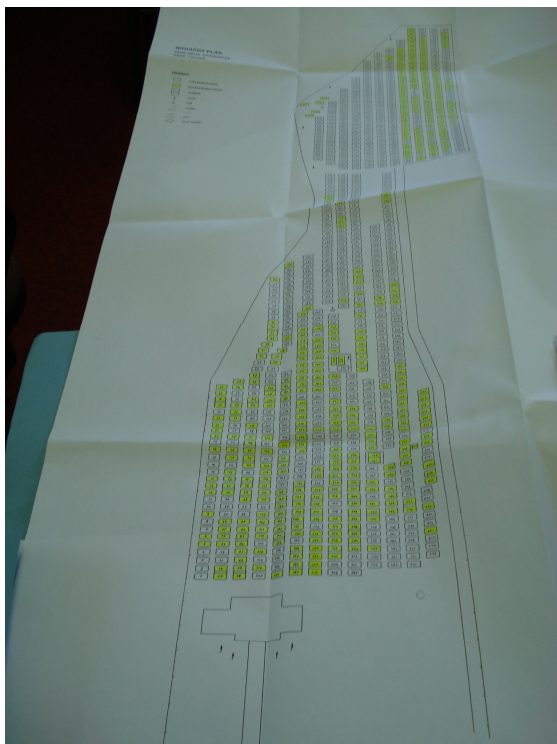
Walter, Tony. [2002]. *The Revival of Death*.New York: Taylor & Francis e-Library,.

11. PŘÍLOHY

11.1. Tabulka informátorů

Jméno	Věk	Vzdělání	Povolání	Víra
Andrej	52	vyučen	nezaměstnaný	katolická
Štěpán	70	vyučen	v důchodu	katolická
David	40	SŠ	oprava vah	katolická
Antonín	45	VŠ	kněz	katolická
Ondřej	47	SŠ	zaměstnanec Slovenských drah	katolická
Jan	36	SŠ	dřevozpracující průmysl	katolická
Roman	41	SŠ	zdravotník-pečovatel	katolická
Štefan	55	vyučen	v invalidním důchodu	katolická
Richard	54	VŠ	doktor	katolická
Karel	70	vyučen	v důchodu	katolická
Lenka	38	SŠ	výrobní průmysl	katolická
Ivana	47	SŠ	zdravotní sestra	katolická
Anna	62	SŠ	nezaměstnaná	katolická
Růžena	66	vyučena	v důchodu	
Věra	55	vyučena	v invalidním důchodu	katolická
Tereza	52	SŠ	administrativní pracovnice	katolická
Květoslava	71	SŠ	v důchodu	evangelická
Magda	36	SŠ	na mateřské dovolené	katolická
Jarmila	70	SŠ	v důchodu	katolická
Helena	49	SŠ	starostka vesnice	katolická

11.2. Fotografická dokumentace

1. Územní plán hřbitova v Pálenici, (Žlutá místa označují využitá místa, na kterých stojí hroby).

2. Pohled na hřbitov z Cintorínské ulice, říjen 2009 (V dolní části hřbitova se nachází dům smutku, nahoře na kopci jsou nejstarší hroby.)

3. Ukázka obvyklého typu hrobu, únor 2009 (mramorový náhrobek a pomník). Hrob je ozdobený umělými květinami.

4. Ukázka obvyklého pomníku, únor 2011. (Pomník obsahuje údaje o zesnulém a jednoduchý sakrální motiv).

5. Pohled na hroby s nápísem z druhé strany, únor 2011. (Nápis směřuje k pěšině)

6. Žena držící smutek za zesnulého otce u hrobu svých rodičů, říjen 2009. Výzdoba je pouze na otcově straně.

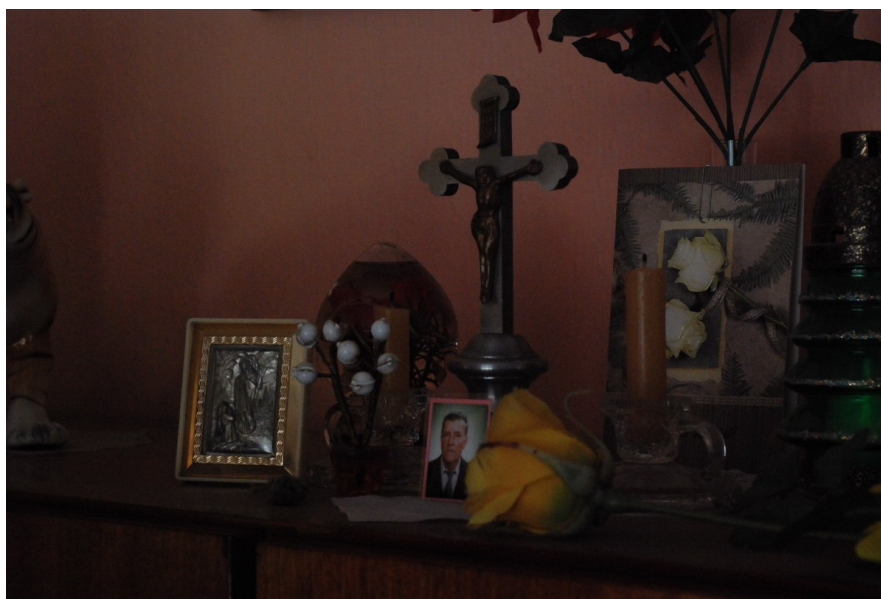
7. Přípravy svátku Všechny svatých, říjen 2009. V popředí fotografie je čerstvě zakopaný hrob, na němž jsou navršeny květinové věnce.

8. Ukázka výzdoby hrobu během svátku Všechny svatých, říjen 2009.

9. Ukázka vystavených fotografií zesnulých a žijících členů rodiny spolu s předměty sakrálního významu, říjen 2009. (Fotografie zesnulých rodičů se nacházejí na levé straně).

10. Ukázka vystavené fotografie zesnulého manžela informatorky paní Jarmily, květen 2009. (Fotografie je vystavena spolu s osobními věcmi – věnovanou růží a předměty sakrálního významu)

